

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
**ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 9 (12)

Київ-2005

УДК 32: 159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н 12

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології АПН України
(протокол № 3/05 від 31 березня 2005 р.)

Редакційна колегія:

С.Д. Максименко, дійсний член АПН України,
доктор психол. наук (гол. ред.);
М.М. Слюсаревський, член-кореспондент АПН України,
канд. психол. наук (заст. гол. ред.);
В.О. Татенко, член-кореспондент АПН України, д-р психол. наук;
В.П. Казміренко, Н.Ф. Каліна, Т.М. Титаренко – доктори
психол. наук, *О.А. Донченко* – д-р соціол. наук;
В.О. Васютинський, П.Д. Фролов – кандидати психол. наук

Постановою ВАК України №01-05/9 від 08.09.1999 р.
збірник визнано фаховим виданням з психологічних наук.

У збірнику вміщено статті за підсумками роботи науково-практичного семінару «Соціально-психологічний вимір проблем сім'ї», що проводили Інститут соціальної та політичної психології АПН України та ГО «Центр екології сім'ї» 29 березня 2004 року. Метою семінару було об'єднання зусиль вчених та практиків у вирішенні проблем сім'ї. Обговорюються проблеми соціальної психології сім'ї, досліджуються соціально-психологічні особливості роботи з сім'єю. Окремий розділ присвячено психологічним проблемам сімей, що виховують дитину раннього віку.

Для соціальних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів і студентів.

ISBN 966-8063-46-5

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної
психології АПН України, 2005

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

СИЛЬНАЯ ЖЕНЩИНА, СЛАБЫЙ МУЖЧИНА? (Семейные игры и сценарии)

Павел Горностай

Психологические игры супругов, отражающие их сценарные убеждения, а также социальные стереотипы и предубеждения, представляют собой важную проблему брачной психотерапии. Семейные игры и сценарии имеют культурно-исторические корни и опираются на многие традиции, как отечественные, так и общечеловеческие. Вариант таких игр, характерный для ролевых позиций «Сильная женщина – Слабый мужчина» приобретает особую значимость в нашей культуре. Понимание существенных элементов жизненных сценариев и подтверждающих их игр – эффективный путь преодоления многих противоречий в брачных отношениях.

Психологічні ігри подружжя, що відображають їхні сценарні переконання, а також соціальні стереотипи й упередження, являють собою важливу проблему шлюбної психотерапії. Сімейні ігри і сценарії мають культурно-історичні корені і спираються на численні традиції, як вітчизняні, так і загальнолюдські. Варіант таких ігор, характерний для ролевих позицій «Сильна жінка – Слабкий чоловік» набуває особливого значення у нашій культурі. Розуміння істотних елементів життєвих сценаріїв та ігор, що їх підтверджують – ефективний шлях подолання багатьох протиріч у шлюбних відносинах.

The psychological games of married couple, which reflect them script belief, and also their social stereotypes and biases, represent the important problem of couple psychotherapy. Family games and scripts have cultural-historical roots and they base both on many traditions of our country, and on traditions of all mankind. Variant of such games, which is characteristic for role positions «Strong woman – Weak Man» takes on special importance in our culture. Understanding of essential elements of life scripts and games, which confirm their, is an effective way overcoming many contradictions of married couple's relations.

Ключевые слова: трансактный анализ, гендерные роли, стереотипы мужского и женского поведения, жизненный сценарий, сценарные убеждения, психологические игры, драматический треугольник.

Проблема. Взаимоотношения между супругами являются важной проблемой семейной психологии, хотя ей традиционно уделяется меньше внимания, чем вопросам воспитания детей или отношениям родителей и детей. За отношениями супругов часто стоят неосознаваемые стереотипы и установки, которые влияют не только на тактику и стратегию поведения в семье, но и на успешность взаимоотношений, и даже на судьбу брака в целом. Ведь отношения с детьми, какими бы конфликтными они не были, редко способны разрушить семью. В то же время родительские конфликты напрямую связаны с целостностью брака. Я хотел бы остановиться на некоторых проблемах супружеских отношений, которые в определенной степени традиционны для нашего общества, менталитета, культуры. Их исследование удобнее всего проводить с позиций транзактной теории игр и жизненных сценариев.

Цель статьи: анализ традиционных для нашего менталитета психологических игр между супругами и семейных сценариев с точки зрения концепций транзактного анализа (ТА).

В знаменитом музыкальном произведении, которым является дуэт Одарки и Карася из оперы С.С. Гулака-Артемовского «Запорожец за Дунаем», мы наблюдаем достаточно типичную картину, отражающую распространенный, на мой взгляд, сюжет украинской культуры. Сильная и властная женщина, которая фактически играет роль главы семьи, энергично спорит с безответственным мужчиной, который предпочитает выпивку решению семейных проблем. Мне кажется, подобный мотив достаточно актуален и сегодня. Мало того, на фоне всеобщей феминизации мужчин и маскулинизации женщин (что наблюдается во всем мире), в нашей культуре эти проблемы проявляются особенно остро. Одной из причин этого является традиционная фемининность украинского менталитета, о чем говорят многие этнопсихологи. Как видно из описанного примера, это имеет и культурно-исторические корни. Еще одним историческим свидетельством является Запорожская Сечь, которая, по мнению многих историков, помимо выполнения прямых функций военизированной самообороны украинского народа являлась своего рода «мужской вольницей», куда мужчины бежали из семьи, от исполнения супружеских обязанностей. Вероятно, тема «сильной женщины» имеет много общего и с российской традицией,

где она отражена, например, в поэтических строчках Н.А. Некрасова: «Коня на скаку остановит, в горящую избу войдет».

Но не стоит думать, что подобные закономерности наблюдаются только в славянской культуре. Существуют общие социально-исторические предпосылки, ведущие свои истоки, еще из эпохи матриархата. Это нашло отражение в литературных источниках, мифологии, фольклоре и сказочных сюжетах, где в основном фигурируют властные и агрессивные женщины. Большинство из этих персонажей имеет негативный оттенок, что, возможно, является следствием более поздних переоценок с позиций ценностей патриархата. Очень распространенной среди них является роль злой *Мачехи*, которая, бесспорно, является воплощением Родительского эго-состояния (в его негативной концентрации). Можно предположить, что Мачеха, наряду с архетипом Матери, также является архетипической фигурой.

Еще одним образом в этом ряду является роль *Ведьмы*, которая, по мнению многих исследователей, является одной из основных архетипических ролей женщины. Негативную окраску эта роль приобрела благодаря христианской культуре Средневековья, вспомним хотя бы историю средневековой охоты на ведьм. Но на самом деле она является лишь символическим воплощением таинственной женской (в том числе и сексуальной) силы и власти над мужчиной, и ведет истоки из древних культов, обрядов и традиций, где женщина выступает, как хранительница некоего тайного знания и власти. Роль Ведьмы можно считать обобщенным вариантом образов колдуний, волшебниц, которые во множестве существуют в сказочных сюжетах. Очень богатой на подобные персонажи является славянская сказочная культура, создавшая, например, такой яркий и неповторимый образ, как Баба-Яга.

Результаты исследования проблемы и обсуждение. В сегодняшних реалиях примеры, похожие на общение Одарки и Карася, мы можем наблюдать повсеместно. Опыт ведения психодраматических групп показывает, что роль «Сильной женщины» в них появляется очень часто. Одна из типичных тем для игры протагониста: «Надоело быть сильной женщиной». Парадоксально, но такие же темы выдвигают и мужчины. Роли «Слабого мужчины» и «Сильной женщины» дополняют друг друга и представляют собой комплиментарную пару (подробнее об этом

см. [1]). Взаимодополняемость ролевого поведения в семье, которое является фактором устойчивости (но отнюдь не благополучия) брачных отношений, отмечают и другие авторы. Так, например, Р.Ф. Массей пишет о комплиментарности сцепляющихся рэкетных систем супругов, которые используются ими для поддержания сценариев друг друга [2, 130–131]. Возможно, в указанных примерах имеет значение выборка психотерапевтических групп, в которые редко попадают успешные и состоявшиеся во всем женщины и мужчины? Отчасти это так, но все же высокий процент именно такой проблематики среди множества других тем дает основания предположить, что это характерно и для нашего общества в целом.

Почему сложилась такая ситуация? Можно говорить о *культуральных сценариях* общества, которые проявляются в индивидуальных *жизненных сценариях* конкретных людей. Одной из типичных причин является женское воспитание в школах и, особенно, в детских садах. Важную роль играет уже упоминавшаяся тенденция феминизации мужчин и маскулинизации женщин, а также процесс *андрогинизации* – объединение в одном человеке, независимо от биологического пола, мужских и женских психологических черт. Андрогинность – это, в сущности, положительное явление, так как она может снимать ограниченность мужских и женских *гендерных ролей*, снижать внутренние конфликты, связанные с принятием своей второй сущности. Но общественные стереотипы, требующие от человека других моделей поведения, создают большие противоречия.

Немаловажную роль в развитии этих противоречий играют стандарты масс-медиа, среди которых в центре внимания находятся состоятельный мужчина и сексапильная женщина. Героями нашего времени (ярче всего это представлено в кинематографе) являются полукриминальные мужчины-бизнесмены и их подруги с внешностью фотомоделей. Но раз сформированы такие стандарты, то, следовательно, все, что им не соответствует, считается плохим, неполноценным. Такая ситуация способна формировать не модели поведения (ввиду их недоступности для большинства людей), а лишь массовый комплекс неполноценности.

Традиционные *стереотипы мужского и женского поведения*, проявляющиеся в поло-ролевом программировании (см. [3–6]), требуют от мужчины силы, рациональности, ограничения

эмоциональности (за исключением чувства агрессии, которое считается вполне приемлемым для мужчины). Эти же стереотипы требуют от женщины слабости, мягкости, заботливости, эмоциональности (опять же за исключением агрессии, которая не должна быть свойственна женщинам), ограничения рациональности (показывать высокий интеллект для женщины считается зазорным). В общественном сознании эти стереотипы давно себя изжили, но они оказались живучими на бытовом психологическом уровне. В то же время, прогрессивное движение освобождения от этих стереотипов, в котором лидерами оказались женщины-феминистки, начало формировать другие стандарты и создавать новые проблемы гендерных ролей. Проблему «Сильная женщина – Слабый мужчина» можно было бы считать одной из издержек феминизма, если бы не исторические и психологические корни, о которых говорилось выше. С другой стороны, эта комплиментарная пара вообще не представляла бы собой проблему (ведь люди имеют право избирать для себя любые ролевые позиции и модели), если бы не была связана с перекосами жизненных сценариев и психологическими играми супругов, которые являются ярким выражением борьбы между полами.

На самом деле, если роль «Сильной женщины» выбирается как форма противодействия мужскому авторитаризму, то это редко ведет к личностной гармонии. В ТА существует понятие *контрсценарий*, т. е. такой жизненный сценарий, который противодействует родительским запретам и установкам и предлагает другие (иногда – противоположные) паттерны поведения. На первый взгляд кажется, что найден выход из ограниченности сценария, но на самом деле создается контрсценарий (то есть новый сценарий и новое ограничение), который вместо одной несвободы предлагает другую. Противодействуя гендерному неравенству, воплощенному в модели «Сильный мужчина – Слабая женщина», женщина избирает другую ролевую позицию – «сильной», не осознавая, что она может быть устойчивой лишь в комплиментарной паре «Сильная женщина – Слабый мужчина». Партнером такой женщины действительно оказывается «Слабый мужчина» (по крайней мере, он таким является в семье), а в результате – к ролевой перегрузке, которую переживает женщина, работая и ведя домашнее хозяйство, прибавляется еще одна роль – «Главы семьи», что усложняет и без того

сложное положение женщины. Такую ситуацию можно проиллюстрировать примерами алкогольных семей, где эта проблема обостряется максимально. Жена алкоголика не только ведет хозяйство и воспитывает детей, она не только работает, но и принимает все важные решения семейной жизни, финансово содержит семью и мужа, который пропивает все, что зарабатывает, паразитируя на своей жене.

На практике проблема выглядит таким образом: женщина берет на себя существенные черты мужской гендерной роли, то есть выступает в роли лидера, стремится быть сильной и независимой, позволяет себе чувство и проявление агрессии, ставит перед собой и решает интеллектуальные задачи и т.д. При этом теряется часть женских гендерных особенностей, которые плохо совмещаются с паттернами мужского гендерно-ролевого поведения: она не может и не хочет казаться слабой, уступать, подчиняться и т.д. Но в то же время, женщина, утратив часть женственности, не желает с этим мириться, потому что она хочет продолжать чувствовать себя женщиной, принимать ухаживания мужчин, комплименты. Это отчасти отвечает ее собственным потребностям, отчасти существует благодаря давлению социальных стереотипов. Она хочет, чтобы ее окружали настоящие мужчины. Но с «настоящими мужчинами» возникают проблемы. Они, как правило, не хотят отдавать своего лидерства и играть второстепенные роли в гендерном партнерстве. Наиболее типичными являются две ситуации: либо сильные мужчины будут избегать сильных женщин, боясь их авторитарности (это еще более вероятно, если мужчина страдает комплексом неполноценности, компенсируемым «мужественным» поведением), либо женщина сама будет бояться сильного мужчину, как угрозу ее сильной позиции. Она скорее выберет более покладистого, подчиняемого, слабого. Таким образом, в ситуацию изначально будет заложен потенциальный конфликт.

Если женщина избрала роль «Сильной» потому, что в ее сценарии есть указание, что нельзя надеяться на мужчин, что они все плохие («хлюпки», «тряпки», «козлы» и т.д.), что им нельзя доверять, то поведение такой женщины будет в определенной степени предрешено этим. Она будет стремиться подтверждать такие *сценарные убеждения*, избирая ситуации, которые им соответствуют, а если таких ситуаций не окажется, она их

будет провоцировать. Для этих целей используется большое количество разнообразных *психологических или сценарных игр*.

Почему люди играют в игры? Помимо подтверждения сценария существуют и другие неосознаваемые цели игры. Одна из причин игр – страх настоящей близости. Часто люди не решаются открыто попросить о чем-то, потому что боятся получить отказ (в детстве такая ситуация была чревата психической травмой, что закрепилось в жизненном сценарии). Согласно представлениям ТА в играх происходит «накопление купонов», то есть своего рода зарабатывание очков против партнера, в этом случае партнерские отношения рассматриваются как постоянное соревнование, конкуренция, состязание, и могут перерасти в настоящие войны. Игры – это замена подлинной близости и серьезная угроза этой близости. Поэтому, одной из целей брачной терапии может стать остановка игр (см., например, [7]).

Важной причиной игр являются ***социальные предубеждения***, являющиеся искаженной формой социальных стереотипов. Вот пример женского предубеждения: «У мужчин на уме только одно: секс». Это предубеждение может наталкиваться на еще одно убеждение (часто существующее независимо от данной ситуации): «Секс – это плохо (грязно, греховно и т.п.)». Дальше по логике следует вывод: «Значит мужчины, требующие этого – плохие люди». А вот пример мужского предубеждения: «У женщин на уме только одно: деньги». Далее по такому же механизму следует умозаключение: «Но много денег заработать в нашем обществе невозможно (сложно и т.д.). Значит, либо я слаб и никчем, либо женщины, требующие этого – сволочи». Эти предубеждения являются причиной бытующих мнений, которые могут приобретать такие крайние отрицательные формы: «Все мужчины «козлы»; «Все женщины «стервы». На самом деле предубеждения – это примеры гендерных суеверий и предрассудков, которые, пользуясь языком ТА, являются результатами детских и родительских контаминаций.

Игры могут подтверждать многие сценарные убеждения, например: «Мужчины опасны, от сильного мужчины можно ожидать чего угодно»; «Я должна надеяться только на себя». Женщина, стоящая на таких позициях, как правило, вырастает в семье, где эти убеждения являются традиционными. Например, женщина видела в собственной родительской семье модель от-

ношений, когда мать либо что-то требовала от отца, либо ругала за любую оплошность. Существует такой распространенный стереотип: «Никакой отрицательный поступок не должен быть безнаказанным. Однако хвалить надо очень редко иначе захвалишь». В ТА это называется «принципом экономии поглаживаний» [8]. Стремление испытывать отношения «на излом» – это тоже определенные сценарные игры. Ведь можно принимать даже «хрупкие» отношения, они как «хрустальная посуда», которая может служить долго, если ее не испытывать на излом. А «испытываю» хрупкую вещь, мы ее ломаем, теряем наверняка.

Следовательно, супруги часто строят стратегии отношений на подобных положениях. В частности, жена, избравшая позицию «Сильной женщины» может иметь убеждения: «Мужа надо критиковать», или «От мужа нельзя ожидать самостоятельности», которые будут оказывать влияние еще на этапе выбора брачного партнера. То есть женщина будет иметь тенденцию выбрать такого будущего мужа, которого будет за что ругать (благо, недостатка в таких мужчинах в нашем обществе нет). Она будет избегать сильного, самостоятельного мужчину, потому что боится его. Она будет неосознанно пытаться загнать мужа «под каблук». Но, с другой стороны, кому же хочется быть женой «подкаблучника»? Ситуация такой «пирровой» победы и многие ее отрицательные последствия описаны в интересной статье А.П. Егидеса [9].

Но в то же время парадоксально, что на уровне идеалов у этой женщины присутствует совсем другой образ мужчины. Это «Рыцарь» (сильный, но добрый и заботливый) либо «Принц» (красивый, романтичный и всемогущий). От мужа жена требует принятия решений, но когда он его принимает, решение отвергается, ибо с ее точки зрения является плохим. Например: «Как он мог даже подумать купить эту вещь, которая совсем нам не подходит» (варианты: решил поехать в отпуск не туда и т.д.; примеров может быть бесконечно много). Парадокс: муж должен принимать решение, но оно должно совпадать с интересами жены (другими словами быть ее решением). Но человек не может принимать чужие решения. Это должны быть либо решения жены (тогда принимать их должна она), либо это должны быть решения мужа, но тогда они имеют право отличаться от того, чего хочет она. В результате муж приспособляется и перестает принимать решения вообще. Сценарий жены подтверждается.

В конкретной ситуации это выглядит так: муж делает работу, жена его критикует. Возможны следующие варианты реакции мужа: 1) муж «уходит в себя», перестает что-либо делать и тем самым подтверждает сценарий жены; 2) он отвечает агрессией, что дает ей право сказать: «Я так и знала, что ты такой плохой»; или «Вот какой ты на самом деле» и т. д. Это тоже подтверждает сценарий жены. В результате «жертва» получает психологический выигрыш. Чем больше направленная на нее агрессия, тем больше выигрыш. Иногда происходят игры 3-й степени, которые по определению Э. Берна заканчиваются «в операционной, в зале суда или в морге» [10, с. 52]. Максимальный психологический выигрыш, как это ни парадоксально, получается, когда в порыве агрессии в состоянии аффекта спровоцированный агрессор убивает свою жертву и отправляется на скамью подсудимых. Жертва могла бы воскликнуть: «Вот какой он на самом деле! Туда ему и дорога!». Правда, испытать все чувства «победителя» жертва уже не успевает. Этим механизмом объясняются некоторые случаи так называемых убийств на бытовой почве. В том случае, когда опасная агрессия была спровоцирована самой жертвой (а таких случаев бывает немало), это, как правило, является исходом транзактных психологических игр 3-й степени. Такие и иные трагические развязки семейных драм имеют множество вариантов, и могут быть проиллюстрированы хорошим примером фильма Дэнни Де Вито «Война Роуз» по роману Уоррена Адлера.

Для исследования семейных психологических игр очень хорошо работающей моделью является концепция *драматического треугольника* [11, 12], согласно которой участники игры постоянно переключаются между ролями «Преследователя», «Спасителя» и «Жертвы». Это кажется парадоксальным, но описываемые браки часто оказываются достаточно устойчивыми, ибо способствуют удовлетворению многих психологических потребностей обоих партнеров. Это не только сбалансированная система их садомазохистских наклонностей. Это потребности в в иктимном поведении, когда супруги по очереди оказываются в роли «Жертвы», и наличие симбиоза, при котором партнеров полностью устраивает (при внешнем выражении недовольства) ситуация их взаимной психологической зависимости. Пристрастие к сценарным играм сродни игровой зависимости. Играть в

них, получать свой «выигрыш», оказывается важнее многих других ценностей, иногда значимее самой жизни. Злоупотребление такими играми можно сравнить с демонстративным суицидом, который производится с целью «наказать» обидчика («Пусть его угрызения совести замучают»), и который порой заканчивается трагически. За этим тоже стоит если не сценарная игра, то, как минимум, эмоциональный рэкет.

Разумеется, чтобы решиться на такую агрессию, которая заканчивается трагически, нужно, чтобы мужчина обладал достаточным уровнем агрессивности и при этом сниженными моральными запретами на агрессию. Большинство мужей «сильных женщин» таковыми не являются, поэтому их отношения чаще всего разворачиваются по другому сценарию. Но в то же время игнорировать такие варианты агрессии не стоит, хотя они традиционно остаются без внимания исследователей так называемого «домашнего насилия», обычно рассматривающих мужчину в качестве его источника и причины [12]. Наверное, для большинства случаев это справедливо. Однако существуют специфические случаи насилия (возможно, их распространенность большая, чем кажется на первый взгляд), когда его причиной и инициатором выступает сама жертва. Они являются характерными как раз для комплиментарной пары «Сильная женщина – Слабый мужчина» и очень мало исследованы как в нашей, так и в зарубежной социальной психологии и семейной психотерапии.

Может возникнуть иллюзия, что жизнь партнеров в описанном варианте брака является достаточно гармоничной. Но это не совсем так. Несмотря на комплиментарность психологических семейных ролей и устойчивый симбиоз, эти пары испытывают много эмоциональных психологических проблем, часть из которых достаточно серьезны. Так, многие пары с подобной моделью отношений имеют проблемы в интимных отношениях. Одна из причин этого – неспособность к психологической интимности, что как раз и проявляется в склонности к психологическим играм. Другая причина заключается в следующем парадоксе. Женщина в такой ситуации выступает в «Родительской позиции» (то есть, по сути, в роли «Матери»), а мужа ставит в позицию «Ребенка». С этой точки зрения, возникающие проблемы с сексом вполне закономерны, ведь секс между матерью и сыном – это инцест, а он, как правило, запрещен по сцена-

риям большинства людей. Существует много других аспектов сложностей взаимоотношений в подобных брачных или партнерских парах, испытывающих разнообразные психологические трудности и, безусловно, нуждающихся в психотерапевтической помощи. Но анализ вариантов психологической помощи этим семьям – это материал для отдельной статьи.

Из всего сказанного можно сделать вывод, что проблема супружеских взаимоотношений, соответствующая паре комплиментарных ролевых позиций «Сильная женщина – Слабый мужчина», характерной для нашей культуры, представляет интерес как с точки зрения психологии брачных отношений, так и с точки зрения практики брачной психотерапии. Многие закономерности, сложности и особенности отношений в таких типах семей удастся эффективно исследовать с позиций трансактной теории игр и жизненных сценариев, в частности используя модель «драматического треугольника» С. Карпмана [11]. В результате анализа становится понятным, как социальные стереотипы и предубеждения, формируя сценарные убеждения отдельных людей, находят свое подтверждение в психологических играх, становящихся основным типом взаимоотношений в таких семьях. Не следует считать, что проблема сосредоточена в ком-то одном – в «Сильной женщине» или в «Слабом мужчине». Объектом психологической помощи здесь должна быть брачная или партнерская пара, поскольку оба супруга вносят значительный вклад в развитие проблемы, и индивидуальная психотерапия в данном случае может оказаться малоэффективной. Однако неправильно будет считать, что комплиментарная пара «Сильная женщина – Слабый мужчина» всегда представляет собой проблемный тип отношений. Вполне возможен вариант, когда эти отношения являются гармоничными и строятся на основе психологической близости, а не на противоборстве и психологических играх. К практике психологической помощи таким семьям следует подходить сугубо индивидуально с учетом их психологического запроса и потребностей, реализуемых в брачных отношениях.

Литература

1. *Горностай П. П.* Ресурсы женственности и мужественности // Журнал практического психолога. – 2003, № 6. – С. 51–55.

2. *Massey R. F.* Integrating Systems Theory and TA in Couples Therapy // *Transactional Analysis Journal*. – 1989. – Vol. 19. – № 3. – P. 128–136.
3. *Берн Ш.* Гендерная психология. – СПб.: Прайм–ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.
4. *Штайнер К.* Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2003. – 416 с.
5. *Gregory L.* Gender Scripting as a Factor in Domestic Violence // *Transactional Analysis Journal*. – 2001. – Vol. 31. – № 3. – P. 172–181.
6. *O'Neil J. M., Helms B. J., Gable R. K., Lawrence D., Wrightsman L. S.* Gender role conflict scale: college men's fear of femininity // *Sex Roles*. – 1986. – Vol. 14. – P. 335–350.
7. *Lester G. W.* TA Marital Therapy // *Transactional Analysis Journal*. – 1980. – Vol. 10. – No. 1. – P. 33–37.
8. *Steiner C. M.* The Stroke Economy // *Transactional Analysis Journal*. – 1971. – Vol. 1. – No 3. – P. 9–15.
9. *Егидес А. П.* Королева начинает и проигрывает // Литературная газета.
10. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1988. – 400с.
11. *Karpman S. B.* Fairy tales and script drama analysis // *Transactional Analysis Bulletin*. – 1968. – Vol. 7. – № 26. – P. 39–43.
12. *Hawker L.* The Drama Triangle in the Treatment of Domestic Violence // *Transactional Analysis Journal*. – 2000. – Vol. 30. – № 2. – P. 139–144.

© Горноста́й П.П.

ГОТОВНІСТЬ МОЛОДОЇ СІМ'Ї ДО ВИРІШЕННЯ ПОДРУЖНІХ КОНФЛІКТІВ

Віра Захарченко

У статті аналізуються причини подружніх конфліктів і стратегії поведінки молодих людей у процесі їхнього вирішення. Використано результати соціологічних досліджень Державного інституту проблем сім'ї і молоді за 2003 р. із проблем молоді сім'ї в сучасній Україні.

В статье анализируются причины супружеских конфликтов и стратегии поведения молодых людей в процессе их разрешения. Используются результаты социологических исследований Государственного института проблем семьи и молодежи за 2003 г. по проблемам молодой семьи в современной Украине.

The causes of matrimonial conflicts and strategies of behaviour of young people in the process of their settlement are analyzed in the article. The findings of sociological investigations held by National institution of problems of family and youth in 2003 concerning problems of a young family in contemporary Ukraine were used.

Ключові слова: подружні конфлікти, причини сімейних сварок, форма конфлікту, стратегія поведінки, адаптаційні можливості подружжя.

Проблема. Конфлікт – це одна із ознак будь-якої соціальної системи і тому повинен розглядатися як природний фрагмент людського життя. Конфлікт – це стимул до змін, який вимагає творчих рішень.

У подружньому конфлікті є ризик як зруйнувати стосунки, так і вийти на їх новий рівень, конструктивно долаючи кризу, здобуваючи нові життєві можливості. Отже, конфлікт може виступати не тільки як фактор дестабілізації сім'ї, виконуючи деструктивну роль, але й виконувати конструктивну функцію. В стабільних сім'ях конфлікти протікають на загальному фоні позитивних взаємин подружжів, виконуючи таким чином конструктивну функцію. Так, виявляючи різницю потреб, установок, намірів подружжя, конфлікти допомагають виробити єдині позиції і сприяють успішній адаптації партнерів до шлюбу. В проблемних сім'ях конфлікти протікають на тлі негативних стосунків подружжів, їх взаємної незадоволеності і послаблення чи втрати емоційності привабливості партнерів. Таким чином, конфлікти, які заважають виробити подружжю спільну точку зору, призводять до дезорганізації їх спілкування і співробітництва, слід розглядати як деструктивні.

Стабільність молодого сім'ї значною мірою залежить від того, наскільки молодому подружжю вдається виробити згоду стосовно своїх прав і обов'язків, загальних цілей і завдань, а також спільну позицію у веденні домашнього господарства, вихованні дітей, розподілі сімейного бюджету тощо. Узгоджені дії подружжів обумовлені їх прагненням зробити посильний внесок у спільні справи сім'ї. При цьому поведінку подружжів можна і слід розглядати як результат взаємних поступок і взаємного пристосування – оскільки чоловік і дружина взаємозалежні. Так, поступово в сім'ї формується складна система взаємодії і співробітництва.

Характерними ознаками молоді сім'ї в Україні за її структурою і функціями є її нуклеарність та еголітарність на відміну від традиційної сім'ї. У традиційній сім'ї за кожним членом були закріплені чіткі функції, що в цілому попереджало виникнення багатьох конфліктів. У сучасній сім'ї ми спостерігаємо руйнування родової структури сімейної діяльності, яка проявляється у втраті подружжями своїх суб'єктивних позицій. Радикальні зміни структури і функції сім'ї вимагають від подружжя нових способів адаптації і суттєво ускладнюють міжособистісну взаємодію.

В останні роки в молодих сім'ях збільшується кількість конфліктних ситуацій, які спричиняють сімейне неблагополуччя, що веде до розпаду сімей. Останнім часом кількість розлучень, що припадає на один шлюб, тобто коефіцієнт нестабільності шлюбів, продовжує збільшуватися. Так, відносно рівня 1989 р. він зріс із 0,4 до 0,58 у 2002-му. Тобто сьогодні, за статистикою, на 100 укладених шлюбів припадає 58 розлучень.

В основі сімейного неблагополуччя завжди лежать як видимі, так і зовні непомітні конфлікти міжособистісного, соціально-побутового та психофізичного й фізіологічного характеру.

Конфлікт слід визначати як зіткнення різних цілей, інтересів, поглядів, думок з метою їх реалізації в умовах взаємозалежності. Отже, конфлікт – це сигнал про те, що існує суперечність у потребах, поглядах, інтересах тощо. У взаєминах між рідними людьми причинами конфліктів можуть бути об'єктивні обставини, реальні труднощі й перешкоди, складні ситуації, а можуть бути й суб'єктивні причини: упередження, різні ціннісні орієнтації, звички, особливості характеру, темпераменту тощо.

Традиційно сімейні конфлікти розглядалися як негативне явище, яке відіграло лише дестабілізуючу роль. Наслідки такого конфлікту – це погіршення стосунків, руйнування психологічного клімату в сім'ї і, як кінцевий результат, розпад сім'ї. Але конфлікт може відігравати і позитивну роль як засіб зняття загострених суперечностей у процесі діалогічного спілкування подружжів. У процесі розвитку сім'ї відбувається адаптація сімейних партнерів до кожного нового етапу стосунків у сім'ї. Отже, конфлікт відіграє стабілізуючу роль у тому разі, коли члени сім'ї прагнуть усвідомити існуючі розбіжності, знайти єдність у поглядах і позиціях. Аналіз суперечностей, які лежать в

основі виникнення конфліктів, вимагає з'ясування змісту конфліктів з метою їх подальшого конструктивного вирішення.

Особливо складними і відповідальними є перші п'ять років подружнього життя. В цей час відбувається взаємна адаптація шлюбних партнерів, висуваються зустрічні вимоги, виробляються спільні погляди і взаємоприйнятні моделі поведінки. Спроби перевиховання одного партнера іншим, як правило, руйнують довіру і любов. У молодих сім'ях виникає багато психологічних проблем, зумовлених народженням дитини і необхідністю перебудувати поведінку окремих членів родини та функціонування сім'ї як системного утворення. На етапі первинної шлюбної адаптації молодій сім'ї особливої ваги набувають рольові взаємини між партнерами, адже вони відповідають за сталість сімейної системи. Важливість вивчення конфліктних стосунків у перші роки сімейного життя набуває особливої актуальності у зв'язку з тим, що, як ми вже зазначали, саме в цей період у молодих сім'ях спостерігається найбільше розлучень і найвища народжуваність, яка тягне за собою збільшення числа неповних сімей (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл відповідей респондентів
з неповних сімей на запитання
«Протягом якого часу існувала Ваша сім'я,
в якій народилася Ваша перша дитина?»***

Період існування сім'ї, років	Один із подружжів неповної сім'ї, %
Рік та менше	14
1 – 2	21
2 – 3	18
3 – 4	19
4 – 6	17
більше 6	11

* За даними, Державного інституту проблем сім'ї та молоді, 2003 р.

Таким чином, сьогодні молода сім'я як соціальний інститут, на який покладається, головним чином, вирішення демографічної проблеми та з яким пов'язуються подальші суспільні перетворення в країні, потребує уважного вивчення та глибо-

кого аналізу її основних проблем і потреб з метою їх подальшого успішного вирішення.

Результати дослідження проблеми та обговорення. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що сімейний конфлікт виступає як об'єкт дослідження в різноманітних галузях наукового знання. Отже, вивчення сімейного конфлікту різноманітними науковими дисциплінами свідчить про складний і багатогранний характер цього явища.

Так, зокрема, соціологічний підхід у вивченні сімейного конфлікту дає матеріал про причини та частоту виникнення конфліктів; педагогіка вивчає сімейний конфлікт з точки зору його впливу на взаємини батьків і дітей, а також на розвиток дитини; в психології вивчається сам механізм виникнення конфлікту, його причини і форми прояву, а також соціально-психологічні особливості подружжя, які сприяють розвитку конфлікту чи попереджають його виникнення [1].

Одна із причин нетривалості шлюбного життя, на нашу думку, полягає в складності періоду адаптації молодят до нових для них сімейних ролей, способу життя, обов'язків. На основі результатів соціологічних опитувань спробуємо проілюструвати як саме розподіл обов'язків у молодій сім'ї, наприклад, стосовно виховання і догляду за дитиною, може стати причиною конфлікту.

Загальновідомо, що з моменту появи дитини у сім'ї змінюється спосіб життя подружжя, а найголовнішим обов'язком подружжя стосовно дитини постають догляд та її виховання. Нас цікавило, як розподіляються обов'язки у сім'ї стосовно догляду та виховання дитини. За результатами опитування подружжів молодих сімей «Молода сім'я в сучасній Україні» (2003 р.) було виявлено, що до лікаря найчастіше дитину водить мама (87%); збирає до дошкільного навчального закладу чи до школи мама (65%); вкладає спати: мама (73%), батько (18%), бабуся/дідусь (5%); допомагає у виконанні домашніх завдань: мама (47%), батько (22%), бабуся/дідусь (3%); супроводжує дитину до і після школи, дитячого закладу: мама (43%), батько (24%), бабуся/дідусь (7%); займається у вільний час: мама (63%), батько (15%), бабуся/дідусь (4%); здійснює контроль за дотриманням режиму дня дитини: мама (73%), батько (14%), бабуся/дідусь (4%), відводить дитину на заняття у різні гуртки: мама (42%), батько (14%), бабуся/дідусь (6%) і тому подібне [2].

Таким чином, є всі підстави говорити про те, що основне навантаження стосовно догляду за дитиною, її виховання у сучасній молодій сім'ї покладається на маму, що може призвести до її перевантаження і як результат – до конфлікту в сім'ї.

Подружжя повних сімей, які у своїх відповідях на запитання анкети, хоч і засвідчили високий ступінь задоволеності шлюбною парою і сімейним життям водночас зазначили і наявність конфліктів у подружніх стосунках. Так, на запитання «Чи бувають у Вас сварки у сім'ї?» ствердно відповіли 72% молодих подружжів, причому, за їх свідченням: «щонайменше 1 раз на тиждень» – 21%; «1 раз на місяць» – 23%; «кілька разів на місяць» – 28%. Ці дані можуть свідчити про певну напруженість сімейної ситуації та її відносну нестабільність. Рівень і глибина суперечностей, незадоволеності подружжя дозволяють визначити коло проблем, які є джерелом виникнення конфлікту.

Метою статті є презентація соціологічного опитування молодих сімей (2003 р., ДІПСМ), спрямованого на з'ясування причин сімейних сварок як у респондентів із повних, так і неповних (переважно розлучених) сімей. У статті використані матеріали соціологічного дослідження Державного інституту проблем сім'ї та молоді: опитування молодих сімей «Молода сім'я в сучасній Україні», проведеного з 14 травня по 7 червня 2003 р. Загальна кількість опитаних становить 997 повних сімей (1994 респонденти) і 202 неповні сім'ї (202 респонденти).

Основними **причинами сімейних сварок** (за переконанням самих членів повних молодих сімей) є:

- погані житлові умови (24%);
- неекономні витрати одним із подружжя (25%);
- різне розуміння щодо розподілу домашніх справ на «чоловічі» і «жіночі» (26%);
- безвідповідальне, несерйозне ставлення до виконання подружніх обов'язків (18%);
- зрада або ревності (20%);
- втручання батьків у їхні стосунки (25%);
- егоїзм (14%);
- надмірна втома або нездужання, хвороби (18%);
- різні погляди на події, які відбуваються у суспільстві (16%);
- нелюбов до дитини (10,1%).

Із свідчень представників неповних сімей вимальовується зовсім інша картина. Основними причинами сварок подружжя у сім'ях, що розлучилися, були:

- ревності або зрада одного із членів подружжя (44%);
- несерйозне ставлення до виконання обов'язків чоловіка, дружини (37%);
- егоїзм другої «половини» (37%).

Отже, причини конфліктів, на які вказує переважна більшість респондентів лежать, на їх погляд, у площині зовнішніх обставин і особистих якостей свого партнера, а не в площині власних якостей. Це демонструє нездатність респондентів взяти на себе відповідальність за вирішення виникаючих конфліктів. Таким чином, конфліктність спілкування збільшується тим, що конфліктуючі сторони або ж відмовляються помічати конфліктну ситуацію, або ж звинувачують один одного, або ж посилаються на об'єктивні обставини, які не можна подолати, переконуючи себе в тому, що інших форм не існує. Це свідчить про пасивність і низький рівень конфліктної компетентності подружжя сучасної молоді сім'ї.

Однією із характеристик конфлікту є його *форма*. Форма конфлікту визначається не лише причинами конфлікту, а й особистісними якостями членів сім'ї, які проявляються у виборі стратегії поведінки під час конфлікту. Саме від адекватності вибору стратегії поведінки в ситуації конфлікту залежить деструктивне чи конструктивне його вирішення. Ось про що свідчать дані соціологічного дослідження «Молода сім'я в сучасній Україні». Відповідаючи на запитання анкети «Яку лінію поведінки в конфліктних ситуаціях з дружиною/чоловіком Ви обираєте найчастіше?», респонденти мали можливість обрати запропоновані варіанти відповідей. Останні ми умовно віднесли до форм поведінки, які проявляються у виборі стратегії під час конфлікту.

Так, зокрема, варіант відповіді «наполягаю на своєму» ми умовно віднесли до стратегії боротьби; «намагаюся поступитися», «намагаюся знайти компроміс» – до стратегії компромісу і співробітництва; «намагаюся уникнути конфліктної ситуації в критичний момент та повернутися до обговорення цих питань через деякий час», «не звертаю уваги, займаю «вичікувальну позицію» – до стратегії уникнення.

За результатами опитування 26% чоловіків і 32% жінок з повних сімей, а також 32% респондентів (жінок) з неповних сімей обирають **стратегію боротьби**. Людина, яка обирає стратегію «боротьби», як правило, прагне домогтися своєї мети, незважаючи на бажання партнера. Задля вирішення конфлікту така людина може застосувати тиск, погрози, насильство, що призводить до пригнічення одного партнера іншим. Як правило, такі стосунки руйнують довіру і любов, вони не тривають довго, оскільки люди виснажуються від боротьби, і тоді або вони (принаймні один з них) змінюють стратегію, або розлучаються.

Водночас, людина, яка звикла діяти за стратегією боротьби, може довго співіснувати з такою, що обирає стратегію пристосування. Одним з основних витоків стереотипів щодо ієрархії та ролей подружжя у шлюбі є елементи патріархальної свідомості у сучасному суспільстві. У традиції української культури й досі існує думка, що класичний зразок сім'ї це – традиційна патріархальна сім'я, де головною вимогою є підпорядкування її главі. Суперечки закінчуються тієї ж хвилини, коли чоловік дає зрозуміти, що глава в сім'ї він. Дружина має пристосуватися до його рішення. Але на сьогодні, будучи доволі розвинутою в особистісному та професійному плані, жінка вже не погоджується жити у шлюбі, де панує нерівність, підкорення або якісь інші форми пригнічення особистості. Так, зокрема, серед респондентів з неповних сімей, які розірвали шлюб, 75% за час сімейного життя зазнавали різних видів насильства з боку чоловіка, для 24% з них це було фізичне насильство. Тому не дивно, що 74% опитаних були ініціаторами розлучення, а 59% респондентів ніколи не шкодували про те, що розлучилися.

Стратегія уникнення, яку обирає подружжя з повних сімей (21% чоловіків і 19% жінок) і якої дотримуються 19% осіб з неповних сімей, по суті рівнозначна відмові від нормалізації міжособистісних стосунків. Зовні життя сім'ї може виглядати досить тривалий час таким, як і було, навіть поліпшитись, оскільки сварки й суперечки припиняються. Проте, якщо люди обирають таку стратегію, вони поступово стають чужими і шлюб рано чи пізно може розпастися.

Стратегію **компромісу та співробітництва**, тобто намагання вирішити конфлікт разом («спробуємо разом з'ясувати причини конфлікту і намітити шляхи до його усунення»), оби-

рають 38% респондентів чоловіків і 45% жінок із повних сімей та лише 25% осіб із сімей, що розпалися. Компромiс – це врегулювання суперечності через взаємопоступливість одне одному. Ця стратегія стоїть значно ближче до конструктивного вирішення конфлікту, ніж попередня. Звичайно, це ще не співробітництво, але в разі застосування цієї стратегії обома партнерами їх взаємодія цілком може задовольняти обох.

Цікавими, на нашу думку, є порівняльні результати відповідей подружжя з повних сімей. Так, зокрема, в ході соціологічного опитування подружжям із повних сімей було запропоновано змоделювати в уяві ситуації сімейного конфлікту і назвати свої дії з метою його припинення. Виявилось, що 38% чоловіків і 45% жінок налаштовані на те, щоб разом з'ясувати причини конфлікту і окреслити шляхи його усунення; 42% чоловіків і 30% жінок готові попросити вибачення; 11% чоловіків і 28% жінок мають намір чекати, поки вибачиться інший; 20% чоловіків і 25% жінок схильні вважати, що все вирішить час; 21% чоловіків і 17% жінок згодні зробити вигляд, що нічого страшного не трапилось; 16% чоловіків і 11% жінок вважають найкращим методом примирення сексуальний контакт; 17% чоловіків і 11% жінок віддають перевагу прогулянці разом. Втішним є те, що ніхто із подружжя у повних сім'ях не вважає прийнятним з'ясування стосунків шляхом застосування фізичної сили, шантажу, маніпулювання. Проте 5% чоловіків і 2% жінок схильні до «зняття напруги» алкоголем.

Привертає увагу той факт, що на відміну від поведінки протягом самого конфлікту, виходу з нього у тих, хто перебуває у шлюбі, та тих, хто розірвав шлюб, досить різні. Так, у повних сім'ях 36% усіх опитаних роблять першими крок назустріч (42% чоловіків та 30% жінок). У шлюбах, що розпалися, таких було лише 10%, а 30% чекали кроку назустріч від своєї другої «половини». Можна припустити, що така поведінка певною мірою вплинула на подальший розрив шлюбних відносин.

Отже, невміння знайти розумний баланс між існуючим досвідом, рівнем соціальної компетентності й мірою своїх претензій нерідко в молодих сім'ях призводить до напруги у стосунках, ворожого ставлення до старших членів родини, до розлучення шлюбних партнерів або до переоцінки власних можливостей у соціальному житті і, як результат, до розчарувань,

депресій, актів протесту в різних формах і виявах. Таким чином, адаптація не завжди відбувається безболісно і часто супроводжується конфліктами, які в цьому випадку виконують роль механізму, що впливає на розвиток сім'ї. Залежно від способів вирішення, конфлікти можуть відіграти в сімейних стосунках як деструктивну, так і конструктивну роль.

Резерви і можливості щодо конструктивного вирішення конфліктних ситуацій подружнього життя молоді, на наш погляд, криються у наявності досить високого ступеню близьких стосунків та взаємовідкритості молодого подружжя. Як показали результати соціологічного дослідження, лише 3% респондентів зазначили, що вони практично нічого не розповідають своїй «другій половині» про свої стосунки з іншими людьми. Розповідають практично все і досить багато 76%. Про близькі стосунки свідчить також і те, що 68% респондентів знають про захоплення та інтереси один одного. Такою ж мірою подружжя вважає, що в них є спільні погляди та інтереси в житті, що, на нашу думку, сприяє зниженню рівня конфліктності молодих подружжів. Проте лише 47% подружжя розповідають одне одному про свої невдачі та проблеми. Це свідчить про певну недовіру до рідної людини, оскільки підтримка в складних ситуаціях, мабуть, від неї не очікується.

Перший період подружнього життя, очікування та взаємини подружжя в основному обумовлені сталим набором соціальних норм. Через виховання батьків та виховання в певному соціумі, молоді люди складають відповідні уявлення про те, яким *має бути* їхнє подружнє життя. Ролі чоловіка і жінки в сім'ї досить чітко «розписано» традиціями і звичаями суспільства. Проте кожна сім'я проходить етап, який умовно можна назвати етапом «напрацювання власних правил». На цьому етапі неодмінно виникають суперечності, які вимагають відкритого обговорення. Цей етап буває в психологічному плані дуже складним для молодого подружжя, що відобразилось у відповідях на запитання стосовно найкращих та найгірших періодів сімейного життя. Більшість респондентів зазначили, що особливо несприятливим був перший рік подружнього життя (тобто перехід від етапу романтизації стосунків до етапу «напрацювання власних правил» почався раніше, що цілком природно і навіть більш до-

цільно), або після народження дитини. Це вказує на недостатню обізнаність молоді про закономірності розвитку сім'ї.

Якщо чоловік та дружина не знають, що існують певні етапи розвитку сімейних стосунків, то необхідність обговорення обов'язків, ролей та ієрархії викликає велике напруження. Помічаючи, що подружнє життя стає «якимось не таким», людина відчуває себе розчарованою та нещасною, бажає щось змінити. Настає переломний момент: розлучення або терпляча робота над тим, щоб досягти гармонії та щастя в існуючому шлюбі.

Досить впливовим фактором сталості шлюбу є, зокрема, тривалість знайомства зі своїм шлюбним партнером, оскільки багато шлюбів розпадаються внаслідок відсутності уявлення про поведінку в побутових ситуаціях. Так, за результатами обстеження модальний інтервал тривалості знайомства для повних сімей становив 1–2 роки, а для неповних 6–11 місяців. Із загального числа опитаних 42% повних сімей жили спільно до створення сім'ї.

Окрім тривалості знайомства та спільного проживання до шлюбу досить важливим є виважене ставлення до створення сім'ї. Так, серед членів повних молодих сімей, які були опитані (ДПКСМ, 2003 р.), 64% респондентів обговорювали різні аспекти майбутнього сімейного життя, у той час як у неповних сім'ях таке практикувалося лише в 44% випадків. Це вказує на недооцінку молодими людьми більш глибокого пізнання позицій та поглядів один одного до створення сім'ї, що пізніше може вплинути на рівень взаєморозуміння подружжя з різних питань вже під час сімейного життя.

Привертають увагу відповіді респондентів на запитання про особисті мотиви створення сім'ї. Абсолютна більшість респондентів (93%) рішуче заперечили наявність буквальних матеріально-фінансових стимулів, практично одногосно сказавши, що брали шлюб зовсім не «для поліпшення свого матеріального добробуту», а для того, щоб: народжувати дітей (75%), жити разом з близькою, дорогою людиною (55%). Однак, ті ж самі люди ставлять матеріальний добробут на перше місце у системі життєвих цінностей і вважають його одним із найголовніших критеріїв особистого щастя. Це вказує на недооцінку соціально-психологічних чинників у побудові гармонійних взаємин подружжя.

Сумісність подружжя визначається значною мірою можливістю спільно задовольняти в шлюбі низку основних потреб

(пізнавальних, матеріальних, духовних, потребу в захисті «Я-концепції», потребу в спілкуванні).

На момент взяття шлюбу кожний із подружжя має вже усталені потреби, які можуть бути ідентичними в обох шлюбних партнерів. Але нерідко ці потреби виявляються суперечливими. І тому спільне життя вимагає від подружжя готовності до компромісу, вміння рахуватися з потребами партнера, поступатися один одному, що сприяє взаємній адаптації подружжя. У цьому випадку протиріччя подружжя не набувають гострих форм і успішно долаються. Невміння знайти правильну лінію поведінки в сім'ї призводить до такого загострення суперечностей обох шлюбних партнерів, коли задовольнити потреби кожного із подружжів у шлюбній парі стає надзвичайно важко чи навіть неможливо. Це вносить дисгармонію в шлюбні взаємини.

Суттєве значення у виникненні конфлікту мають і ті очікування, що сформувалися у партнерів до моменту взяття шлюбу під впливом їх особистісних нахилів і специфіки соціокультурного середовища. Для молодого подружжя найбільш типовими є підвищені взаємні очікування, що нерідко не відповідають реальності.

Таким чином, основним соціально-психологічним фактором, який викликає дестабілізацію і розпад сім'ї, є негативний характер подружніх взаємин, який виражається у конфліктній взаємодії подружжя.

Усвідомлення молодим подружжям усього комплексу функцій сім'ї та взаємна готовність до їх повноцінного виконання, а також до подолання виникаючих конфліктів є одним із наріжних факторів подальшого благополуччя сім'ї. Успішність вирішення сімейних проблем значною мірою зумовлена життєвим досвідом членів сім'ї, їх підготовленістю до подолання труднощів, а також особистісними якостями подружжя, сукупністю вроджених і соціально набутих здібностей, властивостей, ступенем розвитку загальних соціально-психологічних адаптаційних можливостей молодих людей, які уклали шлюб.

Сьогодні сімейне життя вимагає високої пластичності в поведінці, що проявляється на рівні адаптаційних можливостей молодого подружжя, і включає зокрема адаптацію:

—до характеру, темпераменту й інших індивідуальних особливостей партнера;

–до системи цінностей партнера;
–до потреб, інтересів, звичок, способу і стилю життя партнера;

–сексуальну адаптацію тощо.

Якщо взаємної адаптації не відбувається, то подружжя стають на шлях розлучення навіть за наявності сильних любовних почуттів і необхідних матеріальних та житлових умов.

Отже, становлення сім'ї – це не тільки реалізація ідеальних уявлень про шлюб, які склалися у молодих людей до шлюбу, але і реальне життя двох, а пізніше й кількох людей, при всій його складності і багатогранності. Подружнє життя включає безперервні переговори, укладання угод, компроміси і, звичайно, подолання труднощів та вирішення конфліктів.

Реформування суспільства вимагає формування культури сімейних відносин. Рівень сімейної культури саме і проявляється в тому, як виходять люди із конфлікту, які стратегії поведінки обирають під час його вирішення.

Література

1. В. П. Левкович, О. Э. Зуськова. Социально-психологический подход к изучению супружеских конфликтов // Психологический журнал. – 1985. – Т. 6. – № 3. – С. 126–137.
2. Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку: Тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 року. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 140 с.

© Захарченко В.Г.

ВПЛИВ ДЕСТРУКТИВНИХ ТОТАЛІТАРНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА СУЧАСНУ СІМ'Ю

Олена Ліщинська

У статті, на підставі аналізу технік деструктивного контролю свідомості, з одного боку, та особливостей сучасного сімейного виховання – з другого, розглядається вплив деструктивних тоталітарних організацій на сучасну сім'ю.

В статтє, на основаннн анализа техннк деструктнвного контрoля сознания, с одной стороны, и особенностей современного семейного воспитания – с другой, рассматривается влияние

деструктивных тоталитарных организаций на современную семью.

The influence of destructive totalitarian organizations on contemporary family are considered in the article based on analysis of techniques of destructive control of consciousness, on one side, and peculiarities of family upbringing – on the other side.

Ключові слова: деструктивна тоталітарна організація, деструктивний контроль свідомості, психологічне насильство, тоталітарний культ, сім'я.

Постановка проблеми та її актуальність. Хоча мода на тоталітарний стиль у політиці вже пройшла, оскільки тоталітарна форма управління державою не виправдала себе, не можна сказати, що прояви тоталітаризму зовсім зникли з практики соціальної взаємодії. В Європі, в США і на території пострадянського простору, в різних за рівнем розвитку країнах виникають організації, які сміливо можна назвати деструктивними, оскільки таким є їх вплив на особистість людини. Вплив на особистість відбувається разом із руйнуванням сімейних стосунків. Для багатьох сімей це виглядає як стихійне лихо. Чи так це насправді?

Мета статті полягає у спробі віднайти «слабкі місця» в сімейному вихованні та стратегіях соціалізації дітей і показати, яким чином тоталітарні деструктивні організації їх використовують для своїх цілей.

За формальними ознаками їх діяльність можна прийняти за економічну, політичну, релігійну або психологічну, але загальна сутність цих організацій полягає у здійсненні психологічного насильства. Деструктивні організації за своєю сутністю нагадують спільноти злочинців. Так як і злочинці, лідери деструктивних організацій поділяють світ на своїх та чужих. Однак деструктивна тоталітарна організація, на відміну від спільноти злочинців, складається з двох частин, які образно можна назвати «рабовласниками та рабами». Сутність діяльності деструктивної тоталітарної організації – злочинна, але вона спрямована не на весь соціальний простір, а на сформовану власноруч «спільноту рабів». Вони користуються методами досягнення мети, які не виходять за межі чинного законодавства, але результатами є експлуатація людей та людських слабкостей, збагачення за чужий рахунок.

Розпізнати ці організації та їх деструктивність достатньо складно, довести факт психічного насильства над людиною в нашій країні через недосконалу законодавчу базу, ще складніше. Оскільки найширше розповсюдження в нашій країні отримали організації, що імітують релігійну діяльність, для подальшого аналізу зупинимося на розгляді діяльності деструктивних організацій саме цього типу. За даними Е.Н. Волкова [1], Ф. Зімбардо, З. Андерсена [2], В.В. Целікової [3] оцінити деструктивність культу і наявність в його діяльності психологічного насильства можна за наступними загальними для деструктивних релігійних організацій ознаками та критеріями:

1. Виголошення божественності або виняткової мудрості, могутності або духовності лідера, вимога беззаперечної згоди з владою лідера і її привілеями; суворий обов'язок наслідувати лідера.

2. Формування в тій або іншій формі переконання, що «мета виправдовує засоби», і що будь-яка дія прийнятна тією мірою, якою вона сприяє досягненню мети групи.

3. Індоктринація тоталітарного світогляду (синдром «ми/вони»), що призводить до переважання групових цілей над індивідуальними і до схвалення (виправдання) аморальної поведінки при претензіях на добро.

4. Твердження, що вірування групи є абсолютною істиною, і воно вище за мирський закон; навіювання, що членство в групі дає доступ до особливих сил і привілеїв.

5. Використання маніпуляції, включаючи: створення атмосфери секретності та елітарності (елітарна ментальність), проведення ритуалів присвячення (із запобіжними засобами), підтримка відчуття винятковості, маніпуляції за допомогою відчуттів страху і вини.

6. Розрив зв'язків з минулим (сім'єю, друзями, метою, інтересами), зміни в часовій орієнтації (щастя обіцяється тільки через добру зовнішню поведінку, як воно нав'язується групою).

Згідно моделі Маргарет Т. Сингер [4], існують такі умови для контролю свідомості:

– завоювання контролю над часом людини, особливо його (або її) часом роздуму;

– створення відчуття безпорадності у новачка, при одночасному забезпеченні його моделями, що демонструють нову поведінку, яку хоче виробити керівництво (лідери);

– маніпулювання свідомістю шляхом винагород, покарань і практичних дій, щоб подавити колишню соціальну поведінку новачка; використання зміненого стану свідомості, щоб маніпулювати життєвим досвідом;

– маніпулювання нагородами, покараннями і життєвим досвідом, щоб добитися тієї поведінки, яка потрібна керівництву (лідерам);

– створення щільно контрольованої системи, в якій тих, хто відступає від поглядів групи примушують відчувати себе так, немов у них є природжені відступи від норми;

– утримання новачків у стані невідання і нездатності усвідомлювати те, що відбувається (керівництво секти не може виконувати програму реформування мислення при повній компетенції і інформованій згоді особи). Почуття страху і вини викликаються витяганням зізнань (сповідей) під приводом створення близькості, виявлення страхів і секретів, щоб створити емоційну уразливість за допомогою явних і завуальованих загроз, також як і чергуванням покарань і нагород.

Під деструктивним контролем свідомості розуміють набір маніпулятивних методик, який застосовується для індокриннації нових членів культу. Ґрунтуючись на восьми методах примусового «промивання мізків» (brainwashing), запропонованих Р. Лифтоном (R. Lifton) в його психологічній теорії тоталітаризму, можна стверджувати, що деструктивні культу використовують кожний з восьми методів. Розглянемо ці методи як найвдаліші. Але слід зазначити, що нові методи вербування з'являються постійно. Тут простежується співвідношення як між комп'ютерними вірусами і антивірусними програмами.

Контроль оточення. Передбачає жорстку структурування оточення, регулювання спілкування і контроль інформації.

Містичне маніпулювання. Означає додання всім культовим інститутам атмосфери великої таємниці і божественності.

Вимога чистоти. Припускає, що все, що поза межами культу є брудним, «духовно неосвіченим», а значить повинно ігноруватися адептами.

Культ сповіді. Не дивлячись на те, що обряд сповіді пом'якшує біль, знижує вірогідність рецидивів, він породжує залежність від тих, хто знижує цей біль і відпускає гріхи. В

деструктивних сектах він направлений не на звільнення від відчуття вини, а швидше на породження останнього.

«Свята наука». Оголошення своїх догм абсолютною, повною і вічною істиною, що піднімає їх на «Священний рівень». Будь-яка інформація, яка суперечить цій істині, є ворожою.

«Зарядка» мови. Всі деструктивні культу ретельно розробляють і розвивають термінологію ідіосинкразії, яка використовується, щоб швидко і спрощено відповідати на будь-які сумніви і скрутні питання.

Доктрина вище особи. Цей метод є природним слідством «священної науки» і припускає, що особистий досвід не відкидає «факти» в тому вигляді, як вони пояснюються доктриною.

Звільнення від існування. Згідно Ліфтону тоталітаристичне оточення проводить чітку межу між тими, чиє право на існування може бути визнано, і тими, хто такого права не має 4; 78□.

«Сім'я, сімейні зв'язки і відносини реально є головними об'єктами психологічної і духовної агресії з боку деструктивних культур у зв'язку з тим, що вони представляють конкурентні системи соціалізації. Модель дії на особу в культурі можна представити як процес регресії в дитячий, інфантильний стан, з якого починається пересоціалізація індивіда в члена культової «сім'ї», якому нав'язуються нові «батьки» і організовується нове «народження» для «нового життя». В цій моделі звичайна сім'я знаходить місце тільки в тому випадку, якщо вона інтегрується як молодша, у всьому залежна, частина головної, основної («істинної») культової «сім'ї», тобто перетворюючись на групу різновікових «дітей» по відношенню до лідера і групи» 5 .

Представлені вище процедури контролю свідомості не містять містичних або окультних прийомів, технік гіпнозу. Виникає питання: чому це все працює, чому ці техніки досягають успіху, в чому їх сила? Чому у більшості людей зустріч з «ловцями людських душ» не викликає відчуття небезпеки?

Результати дослідження проблеми та обговорення. Спробуємо знайти відповіді на ці питання, аналізуючи традиції виховання і навчання, прийнятні в нашому суспільстві і в сім'ї.

Кожна людина в дитинстві проходить процедуру соціалізації, тобто вписування в соціум. Цілеспрямований процес соціалізації є вихованням. Беручи участь в цьому процесі, людина пізнає, що таке «добре» і що таке «погано». Якість результатів

залежить від рівня розвитку і цінностей вихователя. Стихійні контакти із зовнішньою реальністю дають можливість доповнити картину миру і знайти досвід. Процеси інкультурації забарвлюють соціалізацію в світлі етнічних традицій. Таким чином, починаючи з раннього дитинства, людина розраховує отримати бракуючі їй знання від більш досвідчених і авторитетних людей. (Психологічна готовність шанувати авторитет лідера організації має глибокі корені в культурі, і не викликає бурхливого протесту з боку майбутніх членів організації).

Ієрархічна структура соціальних систем є звичною конструкцією і теж не насторожує.

Система шкільного навчання базується на вивченні програмного набору фактів різних наук (що саме по собі необхідно для побудови базису знань). Але в результаті у більшості людей формуються уявлення, які є помилковими, що існують розумні люди, які знають відповіді на всі питання. Сама процедура навчання і читання друкарських видань теж представляється цінною більшості людей. Це перенеслося з минулих епох. Процедура книгодрукування і тиражування інформації була складною. Питома вага поганих і шкідливих книг була нікчемно малою в порівнянні з якісною продукцією, що розвиває людину. В інформаційну епоху доводиться говорити про тиражування різної інформації. Сучасні батьки дуже задоволені, якщо підліток читає, але зазвичай не вникають в сутність того, що він читає.

Кожна культура накладає табу на певного роду інформацію. Історично це склалося у зв'язку з існуванням феномена «передчасної інформації». В ідеалі рівень складності інформації повинен відповідати здатності і можливості її розуміння. Тому, починаючи з раннього дитинства людині стає ясно, що є питання, які краще нікому не задавати. Потрапляючи в деструктивну тоталітарну організацію, молодь сприймає за нормальне явище наявність таємниць, про які краще не питати. Таким чином, можна сказати, що артефакти соціалізації створюють деякий базис для функціонування технік деструктивного контролю свідомості.

Окрема тема – це стратегії сімейного виховання. За результатами досліджень Т.Ф. Алексеєнко, сучасний стиль сімейного виховання можна назвати *анархічно-демократичним*. Мова йде про те, що не існує чіткої стратегії виховання. Те, що сьогодні можна, завтра може бути заборонено. Батьки більше керу-

ються емоційним настроєм, ніж аргументованими виховними принципами [6].

Дитина може відігравати в житті батьків дуже різні ролі. Зупинимося на двох полярних ролях: дитина як цінність і продовження себе; дитина як тягар. У будь-якому випадку батьки прагнуть ретранслювати свою систему цінностей і світогляд в процесі виховання дітей. У першому випадку буде доречно говорити про артефакти в системі виховання і «м'яке насильство» з боку батьків. Якщо дитина є цінністю для батьків, то вони шкодять неусвідомлено, блокуючи прояви самостійності дитини і пригнічуючи її волю, копіюючи традиційні культурні схеми правильного виховання, утримуючи велику дистанцію в спілкуванні з дитиною. Батьки щеплять дітям свої страхи, свої тривоги і неадекватні зразки взаємодії з оточенням. Образно кажучи, вони прагнуть прищепити дитині своєрідну «антивірусну програму». Але ці «програми» грішать одним істотним недоліком. Активну роль батьки залишають за собою, а не за дитиною. В результаті, саме цей батьківський захист і виявляється слабким місцем у системі відносин дитини із зовнішнім світом.

Інший крайній випадок, коли дитина не представляє цінності для батьків і є тягарем, об'єктом для розрядки нервової напруги. Це, як правило, сім'ї алкоголіків, наркоманів, психопатів з деспотичним характером. Атрибутами сімейного виховання тут є загрози, докори, дитина стає каналом розрядки негативних емоцій і агресії, а іноді й об'єктом сексуальних домагань. У таких випадках йдеться про зловживання і психологічне насильство по відношенню до дітей. Переживання амбівалентних відчуттів по відношенню до батьків, вимушене терпиме відношення до зради з їх боку розвиває межі нормальних емоційних відносин, сприяє розвитку патології характеру, віктимності, ідентифікації з агресором, нав'язливої, емоційної неприступності.

Ще одним джерелом ослабленого его є прийняте в нашій культурі навчання дітей слухняності. Слухняна дитина є гордістю батьків. Але це до того часу, поки не знайдеться новий авторитет для дитини. Із слухняної дитини росте доросла людина, схильна до підкорення.

Висновки. Таким чином, завершуючи короткий аналіз, з одного боку технік деструктивного контролю свідомості, вживаних у тоталітарних сектах, а з другого – окремих технік сімейного

виховання в нашій країні, можна зробити висновки, що існує деяка ізоморфність між цими двома рядами. Кожній слабій ланці в системі виховання відповідає «свій метод» в арсеналі «ловців людських душ».

Людині властива екзистенціальна тривога: страх смерті, переживання невизначеності, етичні проблеми, складнощі самопізнання, проблема пошуку значення. За вирішення цих проблем людина готова платити невідповідну ціну. І за це можна вимагати будь-що: обітницю бідності, обмеження в інформації, визнання своєї дурості і т. д., зречення від минулого життя і від рідних. Можна зробити висновки, що в основному співтоваристві, в культурі містяться передумови для того, щоб техніки деструктивного контролю свідомості були продуктивними. Більше того, вони якраз і створюються відповідно до слабких сторін життя людського співтовариства. Тут ще раз потрібно звернути увагу на метафору вірусів і антивірусних програм. Проблема інформаційної безпеки примушує нас переглянути традиційну систему цінностей і способи захисту. Законодавства цивілізованих країн припускають захист майна, життя і здоров'я своїх громадян. Сьогодні з'явилася ще одна цінність, яку необхідно захищати, оскільки на неї роблять замахи, і через неї впливають і на здоров'я, і на майно – це психологічний ресурс особи (особовий потенціал).

Захист сім'ї і молоді від психодуховної агресії деструктивних культів будується в Росії в даний час на основі активності батьківських комітетів і суспільств, об'єднуючих мізерну частину батьків і сімей, реально зачеплених цим явищем. Можна виділити дві основні стратегії поведінки батьків, чії діти опинилися в «Білому братстві», у муністів, у Віссаріона або серед сайєнтологів тощо. Перша – силова, тобто націлена на ініціації заборонних законодавчих ініціатив і судових позовів, на залучення силових правоохоронних органів і насильне вилучення своїх дітей з подібних груп. Друга – системно-конструктивна, націлена перш за все на відновлення особового контакту зі своїми дітьми і на широку інформаційно-просвітницьку роботу. Ці стратегії можуть змішуватися в діяльності конкретних організацій або зусиллях окремої конкретної сім'ї [6].

Висновки. Обвал різноманітних залежностей, який зараз виявляється в молодіжному середовищі, є критерієм того, що

батьки не займаються дітьми настільки, наскільки це необхідно. Сучасна людина розв'язала проблему виживання багато в чому завдяки технічному прогресу. Звільнилося достатньо багато часу. Вільний час, який отримала сучасна людина, дано нам не для порожнього його споживання, а для того, щоб допомогти дитині вибудувати свою особистість. Саме батьки покликані супроводжувати дитину на шляху дорослішання, вони повинні надавати емоційну підтримку, створювати умови психологічної захищеності для дитини. Соціально-психологічній культурі сім'ї кинута серйозний виклик. Глибоке його осмислення і швидкі рішучі дії, засновані на досвіді багатьох західних країн, що зіткнулися з цим феноменом понад двадцять років тому, можуть запобігти безлічі трагедій і зламаних життів. Але для цього необхідно самим працювати над собою, долаючи інертність та інфантильність.

Література

1. *Волков Е.Н.* Преступный вызов практической психологии: феномен деструктивных культов и контроля сознания (введение в проблему) // Журнал практического психолога. – М.: Фолиум, 1996. – № 2. – С. 87–93.
2. *Зимбардо Ф., Андерсен С.* Объяснение контроля сознания: экзотические и повседневные манипуляции сознанием // Журнал практического психолога. – 2000. – № 1–2. С. 8–34.
3. *Целикова В. В.* Психологические механизмы влияния на личность в культе // Журнал практического психолога. – М.: Фолиум, 1996. – № 5. – С. 71–75.
4. *Хассен С.* Освобождение от психологического насилия: деструктивные культы, контроль сознания, методы помощи. – СПб.: прайм-Еврознак, 2001. – 400 с.
5. *Волков Е.Н.* Семья в новых социально-экономических условиях. // Материалы Международной научно-практической конференции: 2–10 октября 1997 г. / Под ред. проф. З. Х. Саралиевой. – Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 1998. – Том 1. – 409 с. – С. 24–29.
6. *Алексенко Т.Ф.* Ціннісні орієнтації сімейного виховання: концепція реалізації // Рідна шк. – 1997. – № 10. – С. 69-72.
7. *Полищук Ю. И.* Влияние деструктивных религиозных сект на психическое здоровье и личность человека // Журнал практического психолога. – М.: Фолиум, 1997. – № 1. – С. 93–97.
8. *Росс Л., Нисбетт Р.* Человек и ситуация. Уроки социальной психологии. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 429 с.

ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ РАННЬОЇ СЕКСУАЛЬНОЇ ОСВІТИ МОЛОДІ

Петрунько Ольга

У результаті аналізу ситуації, в якій відбувається статеві соціалізація нинішньої молоді, автор доходить висновку про необхідність ранньої, починаючи з молодших класів загальноосвітньої школи, сексуальної освіти підростаючого покоління. Обстоюється думка про те, що вживана нині в Україні біофізіологічна стратегія сексуального виховання молоді є неефективною і навіть шкідливою, оскільки вона спричинює явище ранньої сексуалізації дітей. Пропонується здійснювати сексуальну освіту учнів на основі виховання свідомого ставлення до сексу, апелюючи до духовних, передусім морально-етичних цінностей, та формуючи міцні настановлення на відповідальні сексуальні взаємини.

В результате анализа ситуации, в которой происходит половая социализация нынешней молодежи, автор приходит к выводу о необходимости раннего, начиная с младших классов общеобразовательной школы, сексуального образования подрастающего поколения. Отстаивается мысль о том, что распространенная ныне в Украине биологическая стратегия сексуального воспитания молодежи неэффективна и даже вредна, поскольку она приводит к ранней сексуализации детей. Предлагается осуществлять сексуальное образование учеников на основе воспитания сознательного отношения к сексу, апеллируя к духовным, прежде всего, нравственно-этическим ценностям и формируя устойчивые установки на ответственные сексуальные взаимоотношения.

The author of the article comes to conclusion that early sexual education starting from the first classes of secondary school is essential, based on analysis of the situation in which sexual socialization is taking place. The idea that biophysical strategy of sexual education of young people which is used now in Ukraine is ineffective and even harmful, because it causes early socialization of young children, is supported in the article. The author suggests to provide sexual education of pupils on the basis of upbringing conscious attitude to sex, appealing to spiritual, mainly moral-ethical values and formation of strong admonitions concerning responsible sexual relationships.

Ключові слова: статеві соціалізація молоді, рання сексуалізація дитинства, біофізіологічна стратегія сексуальної освіти, стратегія свідомого ставлення до сексу, «відповідальний» секс.

Проблема. Дорослішання, в тому числі й статева соціалізація нинішньої молоді, відбувається у досить складних умовах. Навіть звичайні життєві спостереження показують, що погляди на моральність у сфері сексу нині набувають істотних змін. Учинки, які раніше не схвалювалися й засуджувалися, нині розглядаються як цілком нормальні. На порядку денному в сучасній школі стоїть «безпечний» секс, який фактично не передбачає будь-яких зобов'язань, окрім обов'язкового використання презерватива. Сучасна доросла спільнота, озброєна таким могутнім знаряддям впливу як телебачення, активно деморалізує дитячу субкультуру. Лібералізація статевої моралі, легалізація різноманітних статевих збочень, що відбувається за активного сприяння вітчизняних мас-медіа, засилля на телевізійних екранах фільмів з елементами «крутої» еротики, доступність порнографічної продукції, зростання популярності специфічних Інтернет-сайтів та комп'ютерних ігор – усе це формує в молоді спотворені уявлення про статеві взаємини, орієнтує неповнолітніх дітей на ранні сексуальні зв'язки, провокує на порушення моральних та етичних норм. І, як показують спеціальні дослідження, все частіше вже в 11–12 років діти починають вступати в інтимні стосунки, виявляючи при цьому повну безвідповідальність по відношенню до себе і своїх сексуальних партнерів. Так, за даними Інституту соціальних досліджень, майже кожний десятий (9,7%) 13-річний підліток і чи не кожен третій (30,9%) підліток віком 14–15 років живуть регулярним статевим життям. При цьому понад 20% підлітків вступають в інтимні стосунки протягом першого місяця або й з першого знайомства [1]. За даними Міністерства охорони здоров'я України, минулого року 170 дівчат віком від 10 до 14 років і понад 8 тисяч дівчат 15–17 років зробили аборти. Ця цифра не може не вражати, оскільки, за статистичними даними, 40% жінок, які зробили цей крок до народження першої дитини, залишилися безплідними [1]. У свою чергу, як свідчать дані Державного комітету статистики України на 1 січня 2003 року, понад 55 тисяч немовлят були народжені матерями віком від 15 до 19 років, а 137 немовлят народили матері, яким не виповнилося 15 років [1].

У зв'язку з цим дедалі більшої актуальності набувають дискусії з приводу необхідності ранньої сексуальної освіти і сексуального виховання підростаючого покоління. Проте, мусимо

констатувати, що на сьогодні дорослою спільнотою не вироблено жодного плану дій в цьому напрямку. І допоки прибічники та противники ранньої сексуальної освіти молоді сперечаються з приводу того, чого і як слід навчати дітей, ті здобувають відповідні знання з некомпетентних і сумнівних джерел. Процес цей є спонтанним, практично ніким не керованим і тому майже не прогнозованим. Ті ж прогнози, які з огляду на нинішні реалії все ж таки даються, є такими ж невтішними, як і вищенаведені реалії.

У зв'язку з цим *метою статті є* обґрунтування необхідності ранньої сексуальної освіти молоді та визначення найбільш ефективної її стратегії в умовах сьогодення.

Результати дослідження та їх обговорення. Опозиційними в дискусіях з приводу доцільності ранньої сексуальної освіти молоді виступають дві точки зору, які найпростіше можна позначити як «за» і «проти».

Противники ранньої сексуальної освіти, які є, як правило, прибічниками так званої директивної (моралізаторської, орієнтованої на заборони) стратегії статевої соціалізації, переконані в тому, що залучення дітей до таємниць сексуального життя не виправдано рано збуджує в них інтерес до сексу, неприродно рано спричинює сексуальну активність тощо. При цьому, з їхнього погляду, психіка дітей аж до підліткового віку є незрілою й несформованою, і це виявляється передусім у неспроможності до антиципації наслідків власних учинків та нездатності брати на себе відповідальність за свою сексуальну поведінку. Ще одним аргументом противників ранньої сексуальної освіти є той факт, що сексуальне життя людини є приватною, потаємною, інтимною сферою її життя, і тому воно не може бути предметом публічного обговорення, а тим більше в стінах школи, а пов'язані з цим питання не можуть становити предмет шкільної програми. З їхнього погляду, рання сексуальна освіта призводить до не виправдано ранньої, штучної актуалізації в дитячій свідомості знань про сексуальний бік людського життя і, за їхніми словами, «усе це є не просвітництвом, а розбещенням і розпустою». Позиція нинішньої школи по відношенню до дітей розцінюється ними як злочин проти дітей. Наприклад, на думку відомої дослідниці сексуальної соціалізації особистості В.В. Абраменкової, рання сексуалізація дитинства є свідомим зниженням дорослими якості духовно-культурного та морального

життя дітей і підлітків, що, з погляду дослідниці, неминуче призводить до деморалізації дитячої свідомості. Авторкою наводяться кореляції між ранньою сексуалізацією дітей і найрізноманітнішими виявами девіантної поведінки, що, з її погляду, цілком природно: перейшовши межу власної цнотливості, підлітки виявляються психологічно готовими до переступання й інших кордонів [2].

У таких роздумах відчувається щире занепокоєння з приводу непрості ситуації, що склалася. Однак все ж таки ефективність директивної, орієнтованої на обмеження і заборони, освітньо-виховної стратегії статевої соціалізації молоді багатьом дослідникам, практикам та іншим дорослим, щиро зацікавленим в якісному вихованні дітей, видається досить сумнівною. Тому прибічники ранньої сексуальної освіти молоді апелюють передусім до життєвої практики, яка, як відомо, є найоб'єктивнішим критерієм істини і, отже, згідно з якою сексуальні інтереси й потреби неможливо приховати чи заборонити так само, як неможливо й штучно актуалізувати. Вони природно виникають на певному етапі дорослішання, і головною задачею дорослих має бути спрямування їх у певне оптимальне русло, аби забезпечити дітей від цілого ряду невважених і необачних кроків, які часто несуть серйозну загрозу їх фізичному здоров'ю [3; 4].

Найбільшу ретельність у цьому питанні виявляють прибічники так званої біофізіологічної стратегії сексуальної соціалізації, які активно обстоюють необхідність надання дітям, починаючи з молодшого шкільного віку, і особливо підліткам, з огляду на природну активізацію в підлітковому віці інтересу до сексуальної сфери людського життя, необхідної суми знань щодо анатомії й фізіології функціонування статевих органів, необхідних правил догляду за ними та ефективних засобів контрацепції з метою попередження ранньої вагітності й захворювань, що передаються статевим шляхом. Безсумнівним позитивом цієї освітньої стратегії є її просвітницьке та профілактичне спрямування. Незважаючи на обмеження цього освітнього підходу, про який ітиметься далі, практика запровадження в молодших класах загальноосвітніх шкіл Швеції, Японії, Нідерландів та деяких інших країн обов'язкових програм зі статевої освіти на його основі засвідчує істотне зменшення серед неповнолітніх дівчат ранніх вагітностей, абортів та незапланованого материн-

ства, а також більш пізні терміни перших сексуальних контактів серед неповнолітніх хлопців і дівчат [3; 5].

Проте, за нашим переконанням, біофізіологічна стратегія статевої соціалізації є все ж таки надто вузькою і однобічною. Найбільшою її вадою є те, що вона відірвана від духовної, передусім морально-етичної сфери життя зростаючої особистості і практично ігнорує духовні потреби й цінності, віддаючи пріоритет сексуальним інтересам і потребам. Але, коли йдеться про дитину молодшого шкільного чи підліткового віку, акценти, розставлені в такий спосіб, приносять дітям не стільки користі, скільки шкоди. По-перше, актуалізація сексуальних уявлень та інтересів за умов відсутності надійного нормативного, передусім морально-етичного підґрунтя призводить до примітивізації й обездуховнення інтимної сфери людських взаємин. По-друге, позбавлені морально-етичних гальм сексуальні інтереси починають відволікати увагу дітей від інших, більш природніших для даного віку занять.

Мусимо визнати, що саме біофізіологічна стратегія сексуальної просвіти є провідною в сучасній Україні (якщо взагалі можна говорити про впровадження в системі сучасної освіти будь-якої просвітницької стратегії у цій сфері). І спричинена нею рання сексуалізація учнівської молоді, вульгаризація й обездуховнення інтимних взаємин, все більше демонстровані сучасними підлітками, не залишають байдужою зацікавлену у якісному вихованні молоді частку науково-педагогічної громадськості. І ми поділяємо це занепокоєння.

Як свідчать спеціальні дослідження, не зважаючи на запроваджені в загальноосвітніх школах курси з основ безпечної сексуальної поведінки, третина учнів при тому, що більшість з них досить високо оцінює власну компетентність з сексуальної проблематики, насправді практично не має чітких уявлень про те, що таке репродуктивне здоров'я і безпечна сексуальна поведінка. Що ж до учнів, котрі дійсно засвоїли певні знання в цій сфері, то для більшості з них характерна відсутність міцних настановлень на використання цих знань в реальному житті.

Так, як показують спеціальні дослідження, основними причинами ранньої вагітності є безвідповідальне ставлення до статевої стосунків і до вибору статевого партнера, невпорядковане статеве життя (чимало неповнолітніх вагітних не знають, хто

є батьком майбутньої дитини), невміння передбачати наслідки не-впорядкованої сексуальної поведінки, відсутність необхідних знань, у тому числі й незнання засобів контрацепції [3].

За даними опитування школярів, здійсненого співробітниками Київського міського центру «Здоров'я», більшість підлітків, декларуючи шкідливість раннього сексу, в дійсності вже мають досвід статевих контактів і пояснюють це такими причинами: 1) фізіологічною потребою в сексі («сексуальне утримання шкідливе для здоров'я»); 2) бажанням в такий спосіб відчути себе дорослим; 3) бажанням бути, як усі («усі мої друзі це роблять»); 4) ставленням до сексу як до способу розважитися, відпочити; 5) невмінням протистояти сексуальним домаганням (так, семеро дівчат із десяти з числа тих, що почали статеве життя до 14 років, зізналися, що зробили це з примусу партнера) тощо [2].

З огляду на сказане, можна говорити, що багато хто з молодих людей міг би unikнути небажаних наслідків, спричинених раннім сексом, принаймні за двох умов. Першою умовою є інформованість, яка торкалася б не лише суто медичної сторони проблеми, а й сторони моральної, ціннісної, тобто яка апелювала б до особистої відповідальності як за власну сексуальну поведінку, так і за свого сексуального партнера. Другою умовою є більш відповідальне і значно більш уважне ставлення до дітей з боку дорослих: як тих, хто має безпосереднє відношення до навчально-виховного процесу (педагогів, вихователів і в першу чергу батьків), так і тих, хто формує інформаційно-освітній простір на державному рівні.

На сьогоднішній день мусимо констатувати, що існуючі проблеми, пов'язані з сексуальною просвітою молоді, істотно ускладнюються рядом об'єктивних чинників, до яких можна впевнено відносити:

- руйнування традиційної моделі статевої соціалізації молоді, за якої дівчаткам прищеплюється жіночий, а хлопчикам – чоловічий тип поведінки;

- послаблення впливу природних інститутів дитячої соціалізації, передусім впливу дитячої субкультури та ролі дитячого колективу;

- посилення впливу агресивного інформаційного середовища;

– безвідповідальне ставлення до статевого виховання молоді з боку дорослих.

Згідно з існуючими традиціями, статева соціалізація підрастаючого покоління завжди здійснювалася в двох головних системах: «дитина – дорослий» і «дитина – дитина». Дорослі в усі часи надавали дітям право формувати власну субкультуру, в якій вироблено притаманні лише їй прийоми обговорення заборонених тем та прийоми передачі необхідних сексуальних знань і яка містить не лише найприйнятніші та перевірені часом форми, тексти і стереотипи поведінки, а й вироблені культурою охоронні властивості проти того, що не узгоджується з існуючими культурними нормами. Незважаючи на відносну автономність дитячої субкультури і незалежність її від впливу дорослих, все ж таки відтворення сексуальної й репродуктивної поведінки завжди залежало від запроваджуваної дорослими стратегії освіти і виховання. Сексуальний світ молоді завжди знаходився під контролем дорослих. І при цьому в умовах суворих державних і церковних заборон культурою дорослих схвалювалися непристойні пісні, приспівки та скабресні анекдоти, що становили своєрідну «карнавальну антикультуру», як, зокрема, позначав її М. Бахтін, і являли собою санкціоновану суспільством можливість для вияву сексуальної активності молоді, для випускання нею надлишку сексуальної енергії [3; 5].

Дитяча спільнота відігравала роль важливої «освітньої» інституції, своєрідного полігону, де отримувалися відповідні знання і відпрацьовувалися набуті навички. Саме дитяча спільнота давала дитині близько 90% знань про статеві взаємини, про те, звідки беруться діти і т. д. За нинішніх умов, коли зникають типові дитячі колективні ігри, специфічний дитячий фольклор, а дитяча субкультура втрачає чіткі статево-рольові кордони, ця цифра є вдвічі меншою.

В умовах нинішніх реалій відомі традиційні (засновані на чіткому визначенні чоловічої й жіночої соціальних ролей) моделі статевої соціалізації «працюють» не так ефективно, як це, можливо, й належало б. Вони все більше поступаються іншим місцем освітньо-виховним моделям: маскулінній (за якої чоловіча модель поведінки вважається найефективнішою як для дівчат, так і для хлопців), інверсійній (маскулінна – для жінок і фемінна – для чоловіків) та мішаній. Небезпека цих змін полягає в тому, що в підлітковому віці, коли процеси статевого визрівання проходять най-

активніше, на пікові природної фізіологічної й гормональної бісексуальності підліток гостро переживає амбівалентність власної статевої ідентичності. Зрештою це призводить до формування невизначеної (недиференційованої) або унісексуальної (бісексуальної) статевої поведінки.

Нині провідну роль у сексуальному вихованні дітей відіграє так звана «вулична просвіта» (у найгіршому розумінні цього вислову), яка або мало контролюється дорослими, або не контролюється ними взагалі. Сучасні батьки прагнуть перекласти свою виховну функцію сексуальної просвіти дітей на школу і телебачення. Школа активно протестує проти цього, а нинішнє телебачення, до якого все більше звертаються підлітки як до джерела сексуальних знань, є, як відомо, «поганим» учителем. Трансльована телебаченням інформація сексуального змісту заповнила не лише інформаційний, а й життєвий простір. Звільнена від будь-яких обмежувальних кордонів морально-етична, духовна, філософська проблема, а саме такою є інтимна сфера людського життя, перейшла в розряд «життєвсько-побутових». Впроваджувана телебаченням тотальна сексуалізація трансформує дитячу культуру, змінює картину світу [2]. Зняття ним табу як на нормальну, так і на аномальну сексуальність провокує хлопців і дівчат не просто до ранніх сексуальних стосунків, але й до сексу в одностатевому середовищі. До речі, якість телевізійної інформації певною мірою ставиться під сумнів і самими підлітками. Так, в якості наявного джерела інформації про секс телебачення (46,3%) поділяє перші три позиції поряд із спеціальною літературою (46,6%) і друзями (47,9%). Однак, як бажане джерело інформації про цю сферу життя його називають лише 29,7% опитаних підлітків. Проте, зважаючи на свою масовість і загальнодоступність, телебачення вносить свій чи не найпопулярніший і не найліпший внесок у сексуальне виховання молоді.

Істотне послаблення ролі і соціального впливу сім'ї та дитячого колективу, активне втілення сучасним суспільством, в тому числі й засобами електронних ЗМІ бісексуальної моделі статевої соціалізації, надмірна лібералізація статевої моралі (надлишок еротичних фільмів на телеекранах, специфічні заголовки модних журналів з сексуальної тематики, легалізація мас-медіа різноманітних статевих і сексуальних збочень тощо) – усе це разом призводить до ранньої сексуалізації дітей, орієнтує їх на ранній

секс, активно провокує до цього. Наслідки такої сексуалізації молоді є очевидними. Сучасні підлітки зорієнтовані не на романтичне кохання (третина з них переконані, що прожити можна й без кохання), не на сімейні, родинні цінності, а на «сексапільність», «сексуальне задоволення», «секс як спосіб розважитися», «гомо-сексуальні взаємини» тощо [2].

Тож не дивно, що час від часу громадська думка збурюється найрізноманітнішими заявами і деклараціями з цього приводу, які мають здебільшого ситуаційний і неорганізований характер. Так, нещодавно ініціативна група батьків і педагогів у Полтавській області почала збір підписів під зверненням до обласного управління освіти й науки та Міністерства освіти й науки України з вимогою заборонити в школах викладання предметів з «сексуального виховання» молоді. Учасники звернення вважають, що програма цього курсу активізує, збуджує статеві інстинкти учнів і шкодить їх фізичному та психічному здоров'ю. Вона негативно впливає на їх духовний, морально-етичний розвиток. На думку ініціаторів звернення, рання сексуальна освіта призводить до «зменшення і цілковитої втрати природного почуття сорому, а за ним і совісті». Крім того, з погляду авторів звернення, рання сексуальна освіта є прихованою причиною наркотичної залежності підлітків, раннього і непорядкованого статевого життя, зараження венеричними захворюваннями, а в подальшому житті призводить до безпліддя і більш ранньої смерті, яка часто настає через самогубство [6].

Ми так детально навели головні аргументи авторів звернення тому, що в них, власне, відбилися всі ті мінуси, які противники ранньої сексуальної освіти молоді в ній вбачають, а саме: невиправдана активація статевої активності, збіднення духовної сфери життя школярів за рахунок інших інтересів, загроза фізичному здоров'ю, перевантаження дитячої психіки неприродними переживаннями тощо.

Проте не можна ігнорувати той факт, що сучасні діти, незалежно від умов і обставин виховання, починають цікавитися статевими стосунками досить рано, вже в 10–11 років. Практичні психологи розповідають, як часто на лінію довіри до них звертаються налякані нестандартними ситуаціями в статевих стосунках підлітки, які знаходяться в стресовому стані через незнання елементарних речей у сексуальній сфері. З батьками це

не обговорюється, оскільки ця тема традиційно табуїрована для дитячо-батьківських розмов. З учителями – також. Раніше в школі був предмет «Етика і психологія сімейного життя», однак коли його перевели з розряду обов'язкових до факультативних, він зник. Нині розмова про секс начебто передбачається курсом «Валеологія», однак, як свідчить шкільна практика, вчителі ставляться до нього суто формально і його якість є досить низькою. Отже, залишається обговорення з друзями, які, в свою чергу, черпають потрібну інформацію переважно з дорослих фільмів та відповідної літератури, яка є аж ніяк не літературою для підлітків.

Зрештою, незалежно від бажання дорослих, діти все одно отримують необхідні їм знання сексуального змісту, причому отримують їх, як ми вже мали можливість переконатися, з сумнівних джерел і в сумнівному вигляді. У зв'язку з цим вкотре постає питання про необхідність вироблення виваженої й поміркованої стратегії ранньої сексуальної освіти. І, як показали результати проведеного нами експрес-опитування, підлітки також усвідомлюють необхідність цього. Так 88,9% опитаних учнів 9-х класів вважають, що, починаючи з 6–8 класу, у школі слід викладати предмет «сексуальне виховання» і навчати школярів правил міжстатевих взаємин та безпечної сексуальної поведінки (безпечного сексу). З їхнього погляду, це необхідно:

а) з **профілактичною метою** (йдеться про запобігання захворювань на СНІД та інші хвороби, що передаються статевим шляхом, а також запобігання небажаної вагітності). Як висловлювалися самі 9-класники, предмет з сексуальної освіти необхідний для того:

1) щоб кожен підліток знав правила контрацепції і не захворів на СНІД («слід оберігатися СНІДу, хоч, звичайно, зрозуміло: секс з презервативом – все одно, що поцілунки в противогазах»);

2) щоб убезпечити себе від венеричних захворювань;

3) щоб уникнути вагітності і не народити дітей у 14–15 років (не «зіпсувати собі життя», «не поставити хрест на навчанні в інституті», адже багато дівчат у цьому віці роблять аборти);

б) з **інформаційною ціллю** (йдеться про те, що учні мають право бути поінформованими про сексуальну сферу життя людини не з телебачення і з сумнівної літератури, а з боку компетентних фахівців, передусім лікарів і психологів. При цьому вчителі не кваліфікуються учнями як найбільш комфорт-

не для них джерело інформування з сексуальної тематики). Як висловлювалися 9-класники, уроки сексуального виховання необхідні для того, щоб:

–мати правильне уявлення про СНІД, про те, що це за хвороба, як вона передається і як правильно поводитися з ВІЛ-інфікованими людьми;

–знати, до чого призводить безпечний секс, що йому загрожує, і, можливо це знання декого зупинить від ранніх статевиx зв'язків;

–мати достатні знання і правильне уявлення про техніку сексу (тому що в багатьох у цьому віці виникає бажання займатися сексом, багато підлітків думають, що вже через це ти стаєш «крутішим», багато моїх знайомих вже давно цим займаються; для підлітків секс – це найкраща розвага);

–знати, що робити у разі виникнення певних ускладнень через сексуальні стосунки, до кого звертатися;

в) з **виховною ціллю** (йдеться про те, що спеціальні уроки з сексуального виховання потрібні для того, щоб виховати у підлітків правильне ставлення до сексу та до осіб іншої статі).

Лише 11,1% опитаних відповіли, що цей предмет у школі не потрібний і пояснювали це так:

1) в 9 класі це вже запізно: кожен учень знає про це більше за вчителів;

2) тому що це не цікаво: розповідають лише про СНІД і безпечний секс;

3) тому що зараз є велика кількість різних джерел, з яких про все це можна дізнатися і поза школою.

Що стосується дорослих респондентів, то, як показали результати експрес-опитування, переважна більшість (82,1%) дорослих також висловлюються за введення в школі предмету з сексуальної освіти і лише 17,9% – проти цього.

Отже, рання сексуальна просвіта конче необхідна, і найбільш оптимальною й конструктивною з метою її втілення нам видається стратегія виховання свідомого ставлення до сексуальності [5]. Ця стратегія є освітньою і виховною водночас. Вона має донести до дітей ідею, що сексуальність є загальнолюдською цінністю, яка забезпечує природну людську потребу в любові й прихильності, і ґрунтується на взаємодопомозі й взаємній відповідальності чоловіка й жінки одне перед одним. Тактика

сексуальної освіти має бути зорієнтована не лише на надання дітям знань про безпечний секс, а на формування в них особистої і громадянської відповідальності за власне духовне і репродуктивне здоров'я та формування настановлень на використання отриманих знань у реальному житті.

Такого роду освітньо-виховні програми з орієнтовною назвою «Навчання здоровому способу життя» мають статус державних і запроваджені в дитячих освітніх закладах у Польщі, Чехії, Франції, США, Скандинавії, Греції та інших країнах. Так, у США, де стратегію статевого виховання учнівства визначає Рада з питань інформації та освіти, основними її завданнями є:

- забезпечити дітей достовірною інформацією про людську сексуальність (сексуальне визрівання, сексуальний розвиток, статеve життя людини, вагітність і засоби її профілактики, планування сім'ї, сексуальні відчуття, сексуальні взаємини, сексуальні орієнтації, сексуальні образи, профілактика венеричних захворювань, репродуктивне здоров'я тощо);

- створити умови для ознайомлення дітей зі сферою сексуальних стосунків як передусім відповідальних (перед партнером і перед самим собою) взаємин, адаптація школярів до статевих ролей у світі дорослих;

- розвивати особисту відповідальність і наполегливість у прийнятті рішень, розвивати уміння протистояти сексуальному й іншому насильству;

- навчати засобів саморегуляції й контролю сексуальної поведінки;

- навчати правил піклування про власне репродуктивне здоров'я та правилами безпечного сексу.

Така виховна стратегія розглядає секс з гуманістичних позицій, неупереджено й безоцінно, як потужну енергію, яка сама по собі не є добром чи злом. Лише конкретний контекст, присутність у ньому духовного начала, вирішує міру його конструктивності чи деструктивності. Перший статевий контакт, шлюб, вагітність, народження дитини – ці важливі віхи в житті людини мають ґрунтуватися на таких чинниках, як любов, взаємоповага, віра в Бога, відповідальність, які, з погляду приборчників ранньої сексуальної освіти, належить виховувати якомога раніше.

Висновки. На підставі сказаного вище, можемо констатувати: рання сексуальна освіта і сексуальне виховання молоді,

починаючи з молодших класів загальноосвітньої школи, становлять складну нагальну проблему, яка може бути розв'язана лише спільними зусиллями батьків, передової педагогічної громадськості та держави.

Висновки. Незважаючи на складні умови існування й істотне зменшення авторитету нинішньої загальноосвітньої школи, вона залишається важливим інститутом соціалізації молоді і чи не єдиною державною інституцією, здатною чинити на підростаюче покоління широкомасштабний контрольований вплив. Тому школа не лише не може відсторонитися від сексуальної освіти підростаючого покоління, але й усвідомити свою відповідальність за це перед своїми учнями і державою.

Домінуючий нині в Україні біофізіологічний підхід до статевої освіти молоді є неефективним і навіть шкідливим. Позбавлений необхідного морально-етичного підґрунтя, не пов'язаний з системою загальнолюдських цінностей та світоглядних настановлень, такий підхід призводить до цілого ряду негативних наслідків: ранньої сексуалізації молоді, спотворення уявлень про сексуальність і статеві взаємини, їхньої вульгаризації та знедуховнення.

З огляду на це, провідною освітньою стратегією має бути стратегія раннього (в умовах загальноосвітньої школи – починаючи з молодших класів) виховання свідомого ставлення до сексуальності, спрямована на формування в молодих людей уявлень про сексуальність не лише як про природну потребу людини, яку слід забезпечити необхідними контрацептивними заходами (цим не вичерпуються обов'язки дорослих по відношенню до дітей!), але як до духовної сфери людського життя, що ґрунтується передусім на відповідальності зростаючої особистості як за власне репродуктивне здоров'я і власне сексуальне життя, так і за благополуччя людей, що знаходяться поруч. Вже на порозі підліткового віку діти мають усвідомлювати свою відповідальність за власне репродуктивне здоров'я не лише перед самим собою, а й перед державою. В них мають бути сформовані міцні настановлення на те, що щасливе й «якісне» сексуальне життя – це не лише безпечний секс. Це передусім відповідальний секс.

Література

1. Коваленко Г. Большие проблемы маленьких мам // Газета «Сегодня» від 13 березня 2004 р. – С. 10.

2. *Абраменкова В.В.* Половая дифференциация и сексуализация детства: горький вкус запретного плода // Вопросы психологии. – 2003. – №5. – С. 103–120.
3. *Говорун Т.В., Шарган О.П.* Батькам про статеве виховання дітей. – К.: Радянська школа, 1990. – 190 с.
4. *Кон І.С.* Вступ до сексології. – К.: Либідь, 1991. – 333 с.
5. *Говорун Т., Кікінеджи О.М.* Стать та сексуальність: психологічний ракурс. – Тернопіль: Навчальна книга, 1999. – 368 с.
6. *Лукина Е.* Уроки секса – причина самоубийств школьников // Газета «Сегодня» від 19 березня 2004 р. – С. 2.

© Петрунько О.В.

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОЗРАСТНОЙ ДИНАМИКИ АДАПТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ДЕТЕЙ ПОДРОСТКОВОГО И ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА

Селиме Хаирова

Досліджуються етнопсихологічні особливості вікової динаміки адаптивної поведінки дітей підліткового та юнацького віку – представників різних етнічних культур. Розглядаються фактори, що обумовлюють характер формування адаптивної поведінки молодих людей різної національності.

Исследуются этнопсихологические особенности возрастной динамики адаптивного поведения детей подросткового и юношеского возраста – представителей разных этнических культур. Рассматриваются факторы, обуславливающие характер формирования адаптивного поведения молодых людей разной национальности.

Ethnopsychological peculiarities of age-specific dynamics of adaptive behaviour of teenagers and young people who represent different ethnical cultures are investigated in the article. Factors that cause the way of formation of adaptive behaviour of young people of different nationalities are considered.

Ключевые слова: адаптивное поведение, родительское отношение, семейное воспитание, способы реагирования на стресс, этнопсихология.

Проблема. В последнее десятилетие, как в отечественной, так и в зарубежной науке появилось много работ, посвященных

проблеме адаптивного поведения. Такой интерес обусловлен тем, что в современных условиях жизни от людей требуются большая самостоятельность, гибкость, активность, устойчивость к стрессу, умение адаптироваться к новым условиям. Особое значение приобретает подготовка подрастающего поколения к жизни в подобных условиях, воспитание у него стрессоустойчивости, умения справляться с психологическим стрессом.

Тема адаптивного поведения охватывает широкий спектр исследований: адаптивные механизмы личности, личностные и ситуационные факторы, обуславливающие адаптивное поведение человека, техники развития у личности адаптивных свойств и качеств и т. д. [1; 2; 3; 4]. Однако множество вопросов остаются открытыми: особенности адаптивного поведения представителей разных этнических культур, а также факторы, влияющие на динамику их развития. Это и стало *целью данной работы*.

Перед обсуждением результатов исследования, определим понятие «адаптивное поведение». В соответствии с трактовкой Х. Вебера, адаптивное поведение это индивидуальный способ взаимодействия субъекта с ситуацией в соответствии с ее собственной логикой, значимостью в жизни человека и его психологическими возможностями. Главная задача данного взаимодействия как можно лучше адаптировать человека к требованиям ситуации, позволяя ему овладеть ею, ослабить или смягчить эти требования, постараться избежать или привыкнуть к ним и таким образом погасить стрессовое действие ситуации [5].

В исследованиях психологии преодоления стрессовых ситуаций, была выявлена очевидная двойственность природы способов реагирования на стресс. С одной стороны они обусловлены влиянием конкретных событий, например чрезвычайных обстоятельств, с другой – сформированным в течение жизни стилем взаимодействия человека с внешним миром [4]. Как отмечает Н. Томэ, действительные свойства ситуации получают свое отражение в индивидуальном мире человека, особенности их восприятия в значительной степени обусловлены ценностями, мотивами, господствующими значимостями, а также опытом взаимодействия человека с конкретной исторической действительностью [6]. Именно эта действительность порождает те проблемы, в процессе решения которых и формируются соответствующие свойства личности. В связи с этим ряд авторов

говорит о развитии адаптивного поведения как устойчивой стратегии поведения – «стиле поведения» [3; 6; 7]. Формирование стиля адаптивного поведения связывают с такими понятиями как жизненный мир личности (Томэ), субъективное жизненное пространство (Анцыферова), личностные свойства, характер (Собчик), когнитивно-социальные структуры личности (N. Cantor), функциональные системы регуляции (Трофимова).

Развитие устойчивых стилей поведения рассматривается как формирование индивидуально-специфических способов взаимодействия с социальным миром, которые человек реализует в дальнейшем более или менее ригидно [7]. Их развитие связывается с процессом социализации, в ходе которой перед личностью возникают те типичные проблемные ситуации, для преодоления которых формируются адаптивные механизмы [8].

С актуализацией темы межэтнических отношений в последнее десятилетие встали вопросы о том, какой вклад в формирование устойчивых стратегий адаптивного поведения вносит этническая культура, к которой принадлежит субъект, существуют ли различия в адаптивном поведении представителей разных этнических культур, как они проявляются и чем обусловлены. Основной целью нашего исследования стало исследование возрастной динамики адаптивного поведения представителей трех этнических групп: украинской, крымскотатарской и русской, а также причин, влияющих на ее характер.

Были поставлены следующие задачи:

1. Определить стратегии адаптивного поведения, характерные для детей – представителей крымскотатарской, украинской и русской национальностей.

2. Проследить возрастную динамику адаптивного поведения в трех этнических группах.

3. Провести сравнительный анализ содержательных изменений в адаптивном поведении респондентов, принадлежащих к разным этническим культурам.

Результаты исследования проблемы и обсуждение. Исследование было построено на сравнительном анализе трех возрастных групп: подростковой (14–15 лет), юношеской (17–18), взрослой (19–23). Для изучения адаптивного поведения респондентов был использован опросник WOCQ (Ways of Coping Questionnaire) Richard S. Lazarus и Susan Folkman, адаптированный автором ста-

ты для нужд эмпирического исследования [9; 10]. Каждая шкала опросника представляет собой определенную технику адаптивного поведения, которую использует субъект в сложной ситуации: построение плана действий (PPD), избегание\уход (I/U), поиск социальной поддержки (PSP), позитивная переоценка (P+), принятие ответственности (PO), самоконтроль (Sk), конфронтация (K), дистанцирование (Д).

Как показывают результаты, наименьшее количество различий в адаптивном поведении представителей разных культур наблюдается в подростковом возрасте. Это – «принятие ответственности», «позитивная переоценка», «поиск социальной поддержки», «избегание\уход» (таб. 1.).

Таблица 1

**Значимость различий по шкалам адаптивного поведения
в исследуемых этнических группах**

Шкалы адаптивного поведения	Средние показатели по шкалам (x)			Значимость различий средних (p)		
	Татары	Русские	Украинцы	Татары-русские	Татары-украинцы	Украинцы-русские
Построение плана действий	1,79	1,63	1,64	–	–	–
Избегание/ уход	1,39	1,28	1,04	–	<0.01	<0.01
Поиск социальной поддержки	1,18	1,15	1,00	–	<0.01	–
Позитивная переоценка	1,40	1,20	0,98	<0.01	<0.01	<0.01
Принятие ответственности	1,34	1,30	1,07	–	<0.01	<0.01
Дистанцирование	1,28	1,30	1,20	–	–	–
Конфронтация	1,30	1,28	1,19	–	–	–
Самоконтроль	1,52	1,48	1,56	–	–	–

По всем шкалам у крымскотатарских подростков отмечается наиболее высокий уровень показателей в сравнении с остальными испытуемыми. Отдельно следует сказать о результатах, полученных по шкале «позитивная переоценка». Значимые различия по данной шкале отмечаются во всех трех этнических группах. Наиболее высокие показатели отмечены у крымских татар, наиболее низкие – у украинцев. Как отмечает большинство исследователей,

тактика изменения отношения к ситуации наблюдается в том случае, когда изменить ситуацию, с точки зрения ее участника, невозможно. Отсюда можно предположить, что татарские дети проявляют более высокую зависимость от внешних обстоятельств, но вместе с тем и более высокую приспособляемость к ним, которую характеризует эта шкала, в сравнении с русскими и украинцами.

Для русских подростков, также как и для крымскотатарских, характерны высокий уровень по шкале «избегание\уход» и «принятие ответственности». Здесь же отмечается и наиболее высокий, в сравнении со всей подростковой выборкой, уровень показателей по шкале «дистанцирование от проблемы». Резюмируя, можно сказать, что сталкиваясь с непреодолимой ситуацией русские подростки чаще прибегают к игнорированию проблемы, отдают предпочтение этой технике, чем другие. Наиболее уверенными и независимыми от внешних обстоятельств можно назвать украинских подростков. Им характерны самые низкие во всей подростковой выборке показатели по шкале «позитивная переоценка», «избегание\уход», «поиск социальной поддержки», «принятие ответственности».

Подводя итог, можно сказать, что в подростковом возрасте различия в поведении детей, принадлежащих к разным этническим культурам, незначительны, но уже имеют определенную тенденцию. Крымскотатарские подростки проявляют более высокий уровень ответственности, зависимости от внешних обстоятельств, и более выраженное стремление приспособиться к ним. Чаще демонстрируют ориентацию на внешнюю поддержку. В поведении русских подростков отмечаются тенденция к принятию ответственности и дистанцирование от проблемы. В поведении украинских подростков более выражены уверенность и стремление к конструктивному преобразованию ситуации.

Анализируя возрастную динамику адаптивного поведения в трех этнонациональных группах, в первую очередь следует отметить тот факт, что значимые изменения в адаптивном поведении украинцев и крымских татар начинаются значительно позже, чем у русских. Так, в русской выборке изменение профилей адаптивного поведения наблюдается уже при переходе из подростковой группы в юношескую, тогда как значимые изменения показателей адаптивного поведения крымских татар и украинцев наблюдаются лишь в старшей возрастной группе – 19–23 лет (рис.1–3).

Опираясь на выводы, сделанные рядом авторов, о том, что изменения в адаптивном поведении детей связаны с процессом взросления [5], мы можем предположить, что в русской группе этот процесс начинается значительно раньше.

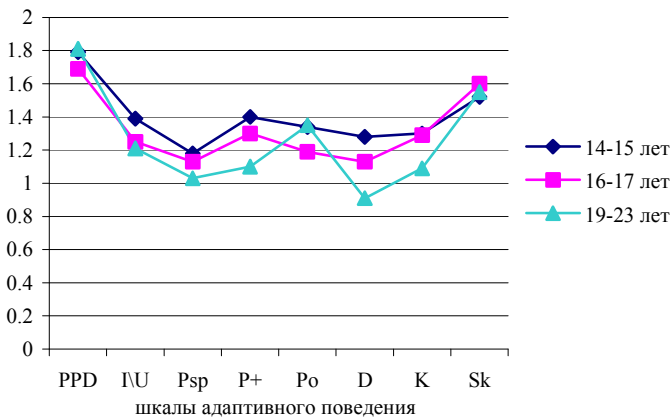

Рис. 1. Возрастная динамика адаптивного поведения в крымскотатарской группе

Другой вывод, к которому мы приходим, это то, что определяющую роль в данном процессе играет изменение позиции ребенка в континууме подчинение – независимость. Первоначальное предположение о влиянии на изменение адаптивного поведения изменения формального статуса ребенка (школьник – студент), не подтвердилось. Все наши испытуемые проходили одинаковый путь: школа – институт. Если бы верна была гипотеза, что ведущую роль в изменении адаптивного поведения играет изменение формального статуса ребенка, то в каждой этнонациональной группе должна была бы наблюдаться одинаковая возрастная динамика адаптивного поведения. Однако, как показывает анализ, возрастные изменения адаптивного поведения в исследуемых этнических группах происходят не одновременно и по-разному.

Отсюда следует вывод – на данный процесс оказывают влияние иные факторы, возможно – родительское отношение. Эти выводы согласуются с данными, полученными при анализе родительского отношения. В русских семьях оно в большей мере ориентировано на поощрение самостоятельности и авто-

номности детей, в отличие от украинских и крымскотатарских, где доминируют гиперпротекция и контроль [11].

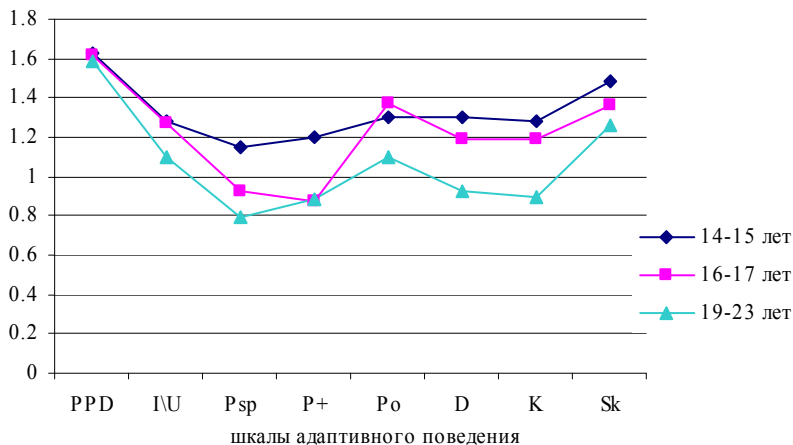

Рис.2. Возрастная динамика адаптивного поведения в русской группе

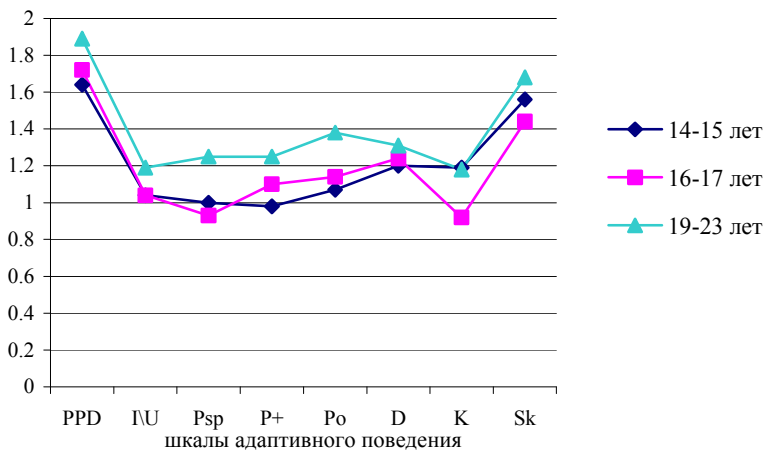

Рис.3. Возрастная динамика адаптивного поведения в украинской группе

Примечание. PPD – построение плана действий, IU – избегание/уход, Psp – поиск социальной поддержки, P+ – позитивная пере-

оценка, Po – принятие ответственности, D – дистанцирование, K – конфронтация, Sk – самоконтроль.

Сравнительный анализ содержательных изменений в адаптивном поведении респондентов, принадлежащих к разным этническим культурам. В украинской группе возрастная динамика адаптивного поведения характеризуется ростом показателей по шкалам «избегание\уход», «поиск социальной поддержки», «позитивная переоценка», «принятие ответственности», «дистанцирование». Увеличивается их вклад в общую стратегию адаптивного поведения относительно таких шкал как «построение плана действий» и «самоконтроль», которые остаются практически неизменными и достаточно высокими (рис. 1).

Ранее мы уже отмечали, что украинских подростков можно охарактеризовать как наиболее уверенных. Им свойственно более независимое поведение, которое выражается в относительно низких, в сравнении с остальной выборкой, показателях по шкалам избегание\уход, поиск социальной поддержки, принятие ответственности. Любопытно, что с возрастом, в поведении украинских респондентов совершенствуются именно эти техники поведения. Объясняя это явление, мы ссылаемся на Л.И. Анцыферову, которая пишет, что «детальные экспериментальные исследования минитеорией людей, еще не испытавших тяжелых травм и несчастий, позволили выявить их сверхоптимистическое отношение к жизни. Каждый из них уверен, что он легче, чем другие, справится с будущими бедами» [6; 8]. Иными словами, у этих людей создается иллюзия контроля над жизнью. Можно предположить, что это относится и к украинским детям, воспитанным в атмосфере гиперопеки и разрешительства. Однако, как отмечает Л.И. Анцыферова, при столкновении с реальностью, стратегии таких людей претерпевают значительные изменения. В нашем исследовании это выражается в том, что с возрастом, по мере освобождения от родительской опеки, в общей стратегии адаптивного поведения украинских испытуемых снижается доля конструктивно-преобразующих техник, таких как «построение плана действий», и возрастает доля эмоционально ориентированных техник, таких как «избегание\уход», «поиск социальной поддержки», «позитивная переоценка», «дистанцирование». Увеличивается также вклад техники «принятие ответственности». Таким образом, можно предположить, что по мере взросления оптимистичное и уверенное поведение украинских детей сме-

няется рациональной оценкой и осознанием ограниченности собственных возможностей.

В крымскотатарской группе значительным изменениям подвергаются показатели по таким шкалам как «избегание\уход», «поиск социальной поддержки», «позитивная переоценка», «дистанцирование» и «конфронтация» (рис. 2). Средние значения данных шкал во взрослой группе значительно снижаются, уменьшается их пропорциональный вклад в общую стратегию адаптивного поведения. Неизменными остаются показатели таких шкал, как «построение плана действий», «принятие ответственности», «самоконтроль». На фоне снижения значений остальных вклад этих шкал в общую стратегию адаптивного поведения увеличивается.

Полученные результаты позволяют предположить, что в подростковом и юношеском возрасте крымскотатарские дети в значительной мере подвержены давлению со стороны родителей, что заставляет ребенка прибегать к эмоционально-защитным формам поведения. По мере обретения самостоятельности дети в меньшей степени используют стратегию ухода от проблемы и поиск помощи извне, в большей мере способны управлять собой и внешними условиями. Приобретают значимость такие качества как чувство ответственности и способность к саморегуляции. Коротко резюмируя, можно сказать, что развитие адаптивного поведения крымских татар идет в направлении усиления самоконтроля и принятия ответственности.

В русской группе наблюдается значительное снижение показателей по таким шкалам как «поиск социальной поддержки», «позитивная переоценка», «дистанцирование», «конфронтация» и «принятие ответственности». При этом, следует отметить, что показатели по шкалам «поиск социальной поддержки» и «позитивная переоценка» снижаются в первую очередь. В меньшей степени, хотя и на значимом уровне снижаются показатели по шкалам «избегание \уход» и «самоконтроль» (рис. 3). Показатели по шкале «построение плана действий» остаются неизменными и достаточно высокими. Таким образом, при сохранении значений по шкале построение плана действий его вклад в общую стратегию адаптивного поведения увеличивается на фоне снижения всех остальных.

Резюмируя, можно сказать, что развитие адаптивного поведения русских респондентов идет в направлении конструктивно-преобразующей активности. Низкие показатели по шкалам «поиск социальной поддержки» и «позитивная переоценка» свидетельствует

о большей уверенности русских испытуемых в собственных силах и независимости от внешних обстоятельств: людей и ситуаций.

Анализ возрастной динамики адаптивного поведения в исследуемых этнических группах позволяет сделать следующие *выводы*:

1. Существуют значительные межэтнические различия, как в скорости возрастных изменений адаптивного поведения, так и в содержании этих изменений.

2. Изменения адаптивного поведения ребенка обусловлены изменением его позиции в континууме независимость – подчинение, и связаны с обретением большей самостоятельности в действиях.

3. В адаптивном поведении русских детей эти изменения наступают значительно раньше, чем крымскотатарских и украинских.

4. Различия в содержательном изменении адаптивного поведения заключаются в том, что в русской и крымскотатарской группах наблюдается усиление тенденций, отмеченных в подростковой группе:

- развитие адаптивного поведения русских респондентов идет в направлении конструктивно-преобразующей активности;
- развитие адаптивного поведения крымских татар идет в направлении усиления самоконтроля и принятия ответственности;
- в украинской группе наблюдается трансформация адаптивного поведения от преобладания конструктивно-преобразующих техник к увеличению вклада техник, направленных на регуляцию собственного эмоционального состояния.

Литература

1. *Анцыферова Л.И.* Психология повседневности: жизненный мир личности и «техники» ее бытия. // Психол. журн. – 1993. – Т.14. – №2. – С. 2–16.
2. *Либина А., Либин А.* Стили реагирования на стресс: психологическая защита или совладание со сложными обстоятельствами? // *Стиль человека: психологический анализ.* – М.: Смысл, 1998. – С. 190–204.
3. *Моросанова В.И.* Акцентуация характера и стиль саморегуляции у студентов // *Вопросы психологии.* – 1997. – №6. – С. 30–37.
4. *Шибутани Т.* Социальная психология / Пер. с англ. В.Б. Ольшанского. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 544 с.

5. *Нартова-Бочавер С.К.* «Coping behavior» в системе понятий психологии личности // Психол. журн. – 1997. – №5. – С. 20–30.
6. *Анциферова Л.И.* Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита // Психол. журн. – 1994. – №1. – С.3–18.
7. *Трофимова И.* Стилевые характеристики и параметры стратегий поведения // Стиль человека: психологический анализ / Под ред. А.В. Либина. – М.: Смысл, 1998. – С. 79–92.
8. *Налчаджян А.А.* Этнопсихологическая самозащита и агрессия. – Ереван: Огебан, 2000. – 408 с.
9. *Хаирова С.И.* К созданию адаптированного варианта методики WOCQ // Практ. психологія та соціальна робота. – 2003. – №1. – С. 9–17.
10. *Lazarus R.S., Folkman S.* Ways of Coping Questionnaire. Sempler Set Manual // Test booklet, skoring key. – Redwood, 1988. – P. 24–38.
11. *Хаирова С.И.* Особенности родительского отношения в разных этнических группах // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К.: ТОВ «Вид-во Абрис», 2002. – Вип. 5(8). – С. 113–124.

© Хаирова С.И.

«ВІДЧУТТЯ СІМ'Ї». ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ТА ПОТРЕБ БАТЬКІВ-ВИХОВАТЕЛІВ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ СІМЕЙНОГО ТИПУ ТА ПРИЙОМНИХ БАТЬКІВ (НА ПРИКЛАДІ 4-Х РЕГІОНІВ УКРАЇНИ)

*Галина Циганенко
Олена Шипіленко*

Стаття містить основні результати дослідження Християнським Дитячим фондом прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу. Визначено і проаналізовано основні мотиваційні чинники прийомних батьків, батьків-вихователів для утворення прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу. Виявлено провідні адміністративні та виховні проблеми й потреби батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу та прийомних батьків. Сформульовано основні якості необхідні для прийомного батьківства.

Статья содержит основные результаты исследования Христианским детским фондом приемных семей и детских домов семейного типа. Определены и проанализированы основные мотивационные факторы приемных родителей, родителей-воспитателей для образования приемных семей и детских домов

семейного типа. Выявлены ведущие административные и воспитательные проблемы и потребности родителей-воспитателей детских домов семейного типа и приемных родителей. Сформулированы основные качества необходимые для приемного родительства.

The article contains basic results of research held by Christian Children Fund which works with foster families and children's homes of family types. The basic motivators for adopting children and creating children's homes of family types of foster parents and parents – tutors are determined and analyzed. Main administrative and educational problems and needs of parents–tutors' of children homes of family types and foster parents' are revealed. Essential qualities for foster parenting are stated in the article.

Ключові слова: прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу (ДБСТ), депривація, сирітство, проблемне поле, сімейне виховання.

Проблема. «Відчуття сім'ї» – ці слова були сказані 23-річним юнаком, який виховувався у дитячому будинку сімейного типу. Зараз він є успішною молодою людиною, студентом престижного ВНЗ. Ці слова були сказані у відповідь на запитання: «Чи порадив би він дітям з інтернату жити в дитячому будинку сімейного типу?». І далі, після секундної паузи, «Якщо немає своєї рідної сім'ї, то така є дуже вдалим варіантом».

Соціально-економічна ситуація в українському суспільстві безсумнівно впливає на один із найбільш важливих його елементів – українські сім'ї (їх норми, цінності, мікроклімат), відображається на загальному соціальному контексті, формуючи середовище, в якому ці сім'ї існують. Трансформаційні суспільні явища зумовили і продовжують зумовлювати зміни у функціонуванні сім'ї як соціального інституту, а саме: послаблюється виховний вплив дорослих на дітей і підлітків, порушено духовний зв'язок між поколіннями, який був традиційним для української нації, а також відбувається загальне переосмислення досвіду старших поколінь. У свою чергу сімейні проблеми та конфлікти призводять до розвитку негативних явищ, серед яких найбільшу стурбованість викликають біологічне та соціальне сирітство, зростання кількості сімей, що мають доходи нижчі за прожитковий мінімум, погіршення здоров'я населення, збільшення злочинності та наркоманії, жебрацтва серед дітей та підлітків.

За офіційними даними у 2002 році з сімей через пияцтво, асоціальну поведінку та жорстоке ставлення батьків було вилучено 6674 дитини, а їх самих позбавлено батьківських прав, окрім того, 1085 дітей відокремлено від батьків, без позбавлення останніх батьківських прав [1, 2].

На сьогодні близько 39% усіх українських сиріт перебувають у державних закладах піклування, іншою частиною дітей опікуються родичі, незначну кількість дітей було всиновлено чи віддано на виховання до дитячих будинків сімейного типу. Якщо говорити про державні заклади піклування, то такий вид державної опіки на сьогодні, на нашу думку, вже не є актуальним. Оскільки в таких закладах гострою є проблема створення умов для розвитку і зростання дітей з урахуванням їх індивідуальних особливостей та потреб. Також за результатами національного дослідження на даний момент у них широко розповсюджені наступні явища: жорстоке поводження з дітьми (фізичне, психологічне, емоційне тощо), крадіжки, дитяча проституція, зловживання алкоголем і наркотиками та інше.

З іншого боку, існує певна закономірність: чим раніше і довше дитина залишається без батьківської опіки, тим складніше відбувається її соціалізація в дорослому житті. Адже життя без сім'ї, в умовах тривалої соціальної ізоляції, в замкнутому колективі, в якому перебувають вихованці інтернатів, обмежують розвиток особистості дитини. Такі діти мають труднощі з засвоєнням соціальних ролей, у них практично відсутнє уявлення про модель сім'ї, а також дуже низька мотивація до інтелектуального та морального самовдосконалення. Феномен сирітства має крім всього іншого і правові наслідки – порушується конституційне право дитини на сімейне виховання та батьківське піклування. Таке право є також одним із основних прав дитини, проголошених Конвенцією ООН про права дитини. Отже існуюча інтернатна система не вирішує проблем сучасних дітей, позбавлених батьківського піклування, і не задовольняє їх природну потребу у фізичному та емоційному благополуччі.

Розвиток інституту прийомного батьківства на теренах СРСР було започатковано наприкінці 90-х років XX сторіччя під егідою Всесоюзного дитячого фонду, саме тоді було створено перші ДБСТ, в Україні таких дитячих будинків було створено близько десятка. Однак перебудовні і трансформаційні процеси,

що нахлинули на пострадянський простір, загальмували такий корисний і необхідний для дітей тип замінного (альтернативного) сімейного виховання. Новим етапом у його розвитку став проект ЮНІСЕФ і Міністерства у справах сім'ї та молоді України «Трансформація державної системи опіки над дітьми», що здійснювався Українським інститутом соціальних досліджень протягом 1998–2001 рр. у Запорізькій, Харківській, Львівській та Київській областях. У рамках цього проекту не лише створювалися прийомні сім'ї, а й здійснювався їх соціальний супровід. Однак проект завершено, а потреба у створенні і розвитку альтернативних форм турботи про дітей-сиріт, включаючи прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу, залишилася.

Саме тому у 2004 році ХДФ було започатковано проект «Реформування системи опіки над дітьми в Україні шляхом розвитку інституту прийомних сімей». Метою даного проекту є розробка, апробація та впровадження моделі пошуку, залучення, підготовки та підтримки існуючих та потенційних прийомних сімей. Реалізація програми планується протягом 3-х років на експериментальному майданчику в 4 регіонах України: південь – Автономна республіка Крим, центр – Черкаська та Кіровоградська області, захід – Хмельницька область. Вибір цих регіонів зумовлено передусім готовністю обласних державних адміністрацій до співпраці щодо розвитку інституту прийомних сімей. Одним із перших етапів проекту було дослідження ХДФ реальних проблем і потреб сімей, які беруть на виховання дітей (прийомні сім'ї та батьки-вихователі дитячих будинків).

Метою статті є висвітлення результатів дослідження проблемного та потребового поля прийомних сімей та батьків-вихователів будинків сімейного типу у 4-х регіонах України.

Завданням дослідження було вивчення:

1) організаційних, мотиваційних, юридичних, матеріальних та інших актуальних проблем і потреб прийомних батьків та батьків-вихователів будинків сімейного типу;

2) ступеня задоволення прийомних батьків та батьків-вихователів державними органами влади, соціальними службами, громадськими організаціями.

Дослідження реалізовувалося у лютому–березні 2004 р. групою дослідників на чолі з науковим консультантом ХДФ кандидатом педагогічних наук Т.Ф. Алексеєнко. Було дослідже-

но 22 дитячих будинки сімейного типу та 3 прийомні сім'ї у чотирьох регіонах України. Дослідженням було охоплено м. Черкаси та Черкаську обл., м. Кіровоград і Кіровоградську обл., м. Хмельницький і Хмельницьку обл., Автономну республіку Крим: м. Сімферополь та інші міста АРК, що загалом складало 19 населених пунктів (з них 9 – міських та 10 – у сільських районах).

Для реалізації завдань дослідження було розроблено два, окремо для батьків і дітей, спеціальних опитувальники, що містили відповідно 19 та 17 відкритих і закритих запитань. Однак дослідницька група усвідомлювала, що в процесі опитування реальніше, ефективніше буде побудувати комунікативну взаємодію через інтерв'ю і бесіди з батьками-вихователями та дітьми. Адже досліднику слід ввійти не лише в довірливі стосунки з респондентами (батьками й дітьми), а й виявити максимально достовірну, реальну картину досліджуваної проблематики. Окрім того, дослідницька група використовувала й інші методи: спостереження, аналіз продуктів дитячої діяльності, ознайомлення з історією сім'ї на основі фото-, відеоматеріалів. Отримані в дослідженні дані було узагальнено та піддано якісному аналізу.

Результати дослідження проблеми та обговорення. Отримані результати дозволяють виділити такі провідні мотиви, що спонукають подружжя стати прийомними батьками чи створити дитячий будинок сімейного типу, а саме:

–вплив руху прийомного батьківства: «знайомий прийомний батько запропонував», «приклад сестри», «за порадою церкви», «в нашій церкві проходила акція, метою якої було брати дітей з дитячого будинку на літо», дізналися про рух Дитячого фонду (м. Москва)»;

–моральні та гуманістичні ціннісні настановлення: «багато безпритульних дітей, недоглянутих, це не по християнські», «любимо дітей», «діти складають сенс нашого життя»;

–сімейні традиції у вихованні дітей: «працювала в дитсадку», «педагогічні традиції батьківської сім'ї», «ми з династії вчителів», «мама є фахівцем з дошкільної педагогіки, проходила практику в дитячому будинку», «бажання працювати з дітьми»;

–бажання мати велику сім'ю: «потреба мати багато дітей»; «ми з багатодітної сім'ї з чоловіком», «з часу одруження мали таке бажання», «вирости свої діти, а бажання бути батька-

ми не пройшло», «спільна сімейна мета», «маємо хороші умови для життя», «завжди хотіла усиновити дитину»;

– прагматична спрямованість прийомного батьківства: «я ще молода, а в нашому селі немає де працювати», «здоров'я не дозволило мати власних дітей», «почала всиновлювати дітей з інтернатів, потрібна була помічниця», «маю можливість бути поряд зі своєю сім'єю»;

– соціально-громадська активна позиція: «цікавилась прийомними сім'ями за публікаціями», «з дитинства переймалася проблемами дитячих будинків», «з дитинства знала про проблеми дітей в дитячих будинках та виношувала плани усиновлення дітей», «сприяла стаття в журналі «Сім'я», в якій була зображена велика прийомна сім'я», нам захотілося до своїх батьків приїздити такою сім'єю; досвід волонтерської роботи; досвід роботи в громадських організаціях.

Перелічені мотиви дозволяють об'єднати їх в наступні групи (критерієм для об'єднання буде домінування певної мотиваційної спрямованості):

– безкорисливі (коли батьки налаштовані на допомогу дітям, відчувають їх проблеми і складну долю);

– соціально-спрямовані (коли прийомне батьківство розглядається як гуманістично необхідний акт, на який впливає найближче референтне оточення);

– прагматично-спрямовані (коли за основу беруться особисті інтереси і потреби).

Ці мотиви є домінуючими у відповідях прийомних батьків та батьків-вихователів будинків сімейного типу, водночас визначити який мотив є пріоритетним для прийомного батьківства досить складно. Це залежить передусім від ціннісної структури особистості, провідних сімейних настановлень, сімейних традицій, що передаються від покоління до покоління. Однак, все ж організаціям, які проводять добір претендентів на прийомне батьківство слід звертати увагу як на декларовані мотиви, так і реально виявлені, приховані/неусвідомлені мотиви. Адже трапляється, що бажання створити прийомну сім'ю містить прагматичне бажання отримати для своєї родини додаткове фінансування, або ж мати безкоштовну робочу силу за рахунок дітей, або отримати житло за рахунок сформованого ДБСТ.

Якщо проаналізувати юридичні, матеріальні потреби та проблеми, з якими стикаються прийомні батьки та батьки-вихователі, то виявиться що значна їх кількість зумовлюється недосконалою правовою базою та невідрегульованістю взаємодії прийомних сімей і ДБСТ з місцевими органами влади, а саме обласними та міськими держадміністраціями.

Майже всі досліджені прийомні сім'ї та ДБСТ відчували (а деякі і продовжують відчувати) проблеми при взаємодії з державними органами влади, особливо на початку їх створення. Серед перелічених батьками можна виділити такі:

- адміністративні перешкоди, які заважали брати дітей з Будинку малятка, інтернату;

- відсутність дозволу (2–5 років) для оформлення прийомної сім'ї та ДБСТ (одиноким батькам не можна брати дітей на виховання у прийомну сім'ю);

- тривале вирішення питання з житлом, меблями, формуванням кошторису (у батьків було власне житло, меблі, але для створення дитячого будинку сімейного типу його недостатньо);

- неготовність місцевої влади до створення прийомної сім'ї (відсутність відповідних юридичних документів на рівні району);

- невідрегульованість фінансових форм звітності;

- відсутність будь-якої інформації на дітей, яких планується взяти в прийомну сім'ю.

Ці проблеми передусім, на нашу думку, пов'язані зі стереотипним і ригідним ставленням державних органів до нового типу виховання дітей. Неодноразово батьками наголошувалося, що більшість державних органів влади зацікавлені в підтримці інтернатної системи виховання і мають скептичне ставлення до прийомного батьківства. Таке байдуже, а подекуди вороже ставлення до цієї альтернативної форми сімейного виховання пов'язане з тим, що фінансуються прийомні сім'ї й ДБСТ з обласного чи міського бюджетів. Прийомні сім'ї та ДБСТ потребують окрім фінансування, ще й соціального супроводу як з боку місцевої влади, так і з боку соціальних служб. Хоча слід згадати і випадки прихильного та розуміючого ставлення державних органів влади до сімей, які виявили бажання бути прийомними батьками чи створили дитячий будинок сімейного типу.

Комплекс запитань щодо взаємодії з громадськими організаціями викликав суперечливі відгуки. З однієї сторони прийомні батьки та батьки-вихователі ДБСТ підкреслюють суттєвий вклад громадських організацій, благодійних фондів, релігійних організацій, як на момент створення, так і в їх подальшому функціонуванні. Однак, допомога такого роду організацій має разовий, або епізодичний характер. Батьки ж зацікавлені в цілеспрямованій постійній співпраці з недержавними громадськими організаціями, які б надавали інформаційну та консультативну підтримку стосовно існуючого законодавства, зорієнтовували батьків щодо державних структур, які опікуються проблемами дітей. Таким чином є потреба у заповненні ніші посередника між прийомними батьками, батьками-вихователями ДБСТ і державними органами влади. Цю нішу і має бажання заповнити ХДФ.

У результаті проведеного дослідження також було виявлено, що значна частина батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу та прийомних батьків (особливо, хто має стаж цієї діяльності більше 7 років) на момент розміщення у них першої дитини не отримали належної психологічної, педагогічної, юридичної підготовки щодо виховання даної категорії дітей. Наявність цих знань та належного соціального супроводу на початку створення прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу значною мірою підвищили б ефективність батьківської допомоги у подоланні дитиною негативного життєвого досвіду та наслідків деградації, а також дозволили б батькам почуватися юридично захищеними при виникненні різного роду суперечок.

Серед проблем, з якими стикаються прийомні батьки та батьки-вихователі є такі: агресивна поведінка дітей; наявність шкідливих звичок (паління, вживання нецензурних висловів тощо); брехня, лінощі, неохайність; відсутність елементарних норм поведінки та навичок самообслуговування; крадіжки; відсутність навичок життя у сім'ї; наявність цілого «букету» хвороб; значні відставання у навчанні; психічна і психологічна депривація та ін. Виявлені під час дослідження дитячі проблеми не є унікальними навіть для дітей, які є рідними і виховуються в сім'ї, однак брак відповідних знань створює додаткові випробування для прийомної дитини, прийомних батьків та ускладнює встановлення між ними довірливих і сприятливих відносин.

Наостанку, під час опитування батьків-вихователів ДБСТ та прийомних сімей повсякчас виникало у дослідників запитання: хто може бути прийомними батьками, а хто ні? Кому можна довірити дітей, а кому не можна, в кого вийде створити здорову і щасливу прийомну сім'ю, а в кого ні.

Спостереження за сім'ями навело на такі *висновки*. Найважливішими якостями особистості є потреба бути батьком (матір'ю), здатність до емпатії та співпереживання, здатність відчувати чужий біль, нести відповідальність за свої вчинки (дії), здорова жертвовність. Такі якості, як правило не піддаються короткостроковому тренуванню, їх важко симулювати, вони формуються у людини протягом життя. Тому їх не дуже складно діагностувати і потім сказати, що вони або є, або їх нема.

Серед важливих якостей необхідних для прийомного батьківства (та й не лише для прийомного) дослідник О.А. Ліщинська виділила такі, які розташовуються на різних полюсах дихотомії, на одному – розміщується інфантильність, а на іншому – соціальна зрілість. Отже досліджувані сім'ї можна поділити на три категорії.

Соціально зрілі люди, здатні дати собі раду, здатні виховати своїх рідних дітей та ще відчують потребу допомогти іншим. Вони до початку батьківської діяльності мали своє житло, вони здатні заробляти гроші, вони не переоцінюють роль органів влади в своєму житті. Названі ними проблеми стосуються психолого-педагогічної діяльності, а не виживання і взаємодії з державними органами влади. Ці батьки, як правило, покладаються на себе, на свої можливості і потенції, такими ж вони виховують своїх та прийомних дітей.

Добрі, щирі люди, не зовсім пристосовані до життя. Вони здатні співчувати іншим, але самі не почуваються впевнено. В них не відрегульовані стосунки з державними органами влади, вони переоцінюють їх роль у власному житті. Тому і в анкетах часто мова йде про несправедливе до них ставлення, про їх зарозумілість і нетолерантність. Таких батьків хвилює проблема виживання в першу чергу, а потім батьківські обов'язки. Трапляється так, що за одним з батьків-вихователів будинків сімейного типу закріплюється роль «функціонера», який взаємодіє з державними органами влади, з фондами, з громадськими організаціями, тобто виконує

роль зовнішнього родителя. Інший – «тягне лямку» внутрішнього вихователя, який опікується безпосередніми турботами дітей.

До третьої категорії можна віднести **батьків, що намагаються самоутверджуватися, як особистості**, за рахунок такої діяльності. Їм притаманна підкреслена демонстративна поведінка, що супроводжується особистісною тривожністю і страхами. Вони налаштовані на нарочиту боротьбу з державними бюрократами, вони схильні розповідати емоційно-забарвлені історії з життя дітей до їх прибуття в сім'ю. Такі прийомні батьки чи батьки-вихователі, як правило, не підтримують стосунки з іншими прийомними сім'ями, або ж нарікають, що з ними ніхто з прийомних батьків не хоче підтримувати стосунки.

Перехід від одного боку континуума до іншого, від соціального інфантилізму до соціальної зрілості може відбуватися через підвищення соціальної компетенції у майбутніх і реальних прийомних батьків, через тривалу особистісну роботу з залученням сучасних соціально-психологічних тренінгів.

Висновки. Таким чином результати проведеного дослідження дають підстави стверджувати, що існує нагальна необхідність в удосконаленні існуючого механізму вивчення мотивації батьків при створенні ДБСТ або прийомної сім'ї.

Зважаючи на юридичну, правову неузгодженість інституту прийомного батьківства з існуючими нормативними документами, а також тим, що на даний момент в Україні прийомними сім'ями опікуються з одного боку державні структури, а з іншого – громадські організації існує потреба у розробці спільної стратегії щодо розвитку інституту прийомного виховання та у створенні єдиних Національних стандартів щодо відбору, підготовки та створення прийомних сімей, їх соціального супроводу.

Література

1. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2002 року. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – С. 23.
2. Конвенція ООН про права дитини. – К.: АТ «Видавництво «Столиця», 1997. – С.15.

© Циганенко Г.В., Шипіленко О.С.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДІТЕЙ НА ТЛІ ПОРУШЕНЬ СІМЕЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Тетяна Яблонська

У статті психологічні проблеми дітей розглядаються у контексті сімейної ситуації. Узагальнено досвід психологічного консультування «проблемних» сімей, виокремлено тенденції психологічної практики, у яких знайшли підтвердження загальні методологічні положення системної сімейної терапії.

В статье психологические проблемы детей рассматриваются в контексте семейной ситуации. Обобщен опыт психологического консультирования «проблемных» семей, выделены тенденции психологической практики, в которых нашли подтверждение общие методологические положения системной семейной терапии.

In the article the psychological problems of children are considered in a context of a family situation. The experience of psychological consultation of problem families is generalized, the tendencies of psychological practice are allocated in which the main principles of system family therapy have proved to be true.

Ключові слова: порушення дитяче-батьківських стосунків, сімейна системна терапія, ідентифікований пацієнт.

Проблема. Загально визнано, що сім'я, сімейне виховання є одними з найважливіших детермінант становлення та розвитку особистості. Останнім часом маємо низку психологічних досліджень з сімейної проблематики Т.В. Говорун, В.І. Зацепіна, М.М. Обозова, М.І. Алексеєвої, З.Г. Кісарчук та інших, проте ця тема не втрачає своєї актуальності, особливо з урахуванням сучасних суспільних трансформацій в Україні, що торкнулися й сім'ї. За даними Т.В. Буленко, найпоширенішими тенденціями розвитку сучасної сім'ї в Україні є зокрема наступні:

–порушення механізму адаптації сім'ї до динамічних процесів у суспільстві;

–послаблення захисної функції сім'ї (як матеріальної, так і психологічної);

–структурно-функціональна трансформація сім'ї за невизначеності або суперечливості сімейних ролей;

–погіршення дитяче-батьківських взаємин, зумовлене невідповідністю та закостенілістю батьківських норм;

–зниження значення сім'ї в системі життєвих цінностей особистості з подальшою переорієнтацією значної частини молоді на позашлюбні стосунки або повторний шлюб [1].

Зрозуміло, що всі ці фактори зумовлюють зміни умов виховання дітей, і тому сім'я як фактор становлення та розвитку особистості дитини стає *актуальним* об'єктом наукового вивчення. Адже особистість дитини, її поведінку неможливо розглядати без урахування сімейної ситуації.

Отже, *метою* даної статті є розвиток системного підходу, з'ясування можливостей сімейної системної терапії як методологічної основи психологічного консультування, вивчення особливостей та ресурсів психокорекційної роботи з сім'ями (на основі спостережень та узагальнення досвіду психологічного консультування).

Результати дослідження проблеми та обговорення. Сім'я – це цілісна, відносно замкнена система, що являє собою певний мікросоціум для дитини. Саме у ній формуються найперші уявлення дитини про навколишній світ та базові установки щодо нього – чи є світ безпечним, чи несе в собі загрозу. В основі цього базового утворення лежить емоційне ставлення батьків до дитини. Іншим важливим фактором, що формується завдяки батьківському ставленню, є уявлення дитини про себе, а згодом самоставлення, самооцінка. «Я хороший» чи «Я поганий» – такого висновку дитина доходить на основі оцінок значущих для неї людей, насамперед батьків. Ще одна важлива функція сім'ї полягає в тому, що вона несе в собі моделі поведінки, яких дитина навчається, спочатку не-свідомо наслідуючи їх. Згодом на основі первинних ідентифікацій дитини з батьками та засвоєння моделей поведінки і сімейних норм у неї формуються певні ціннісні утворення, уявлення про добре і погане, про те, як варто поводитися з іншими, уявлення про власну стать та відповідну їй поведінку тощо.

Багато психологів, насамперед психологи-практики, вважають, що будь-які психологічні (а інколи й психіатричні чи психосоматичні) проблеми дитини є наслідком порушень сімейної взаємодії. Так, В. Сатир зазначає, що подружні стосунки являють собою стрижень для формування інших стосунків у сім'ї; дисгармонійні стосунки між батьками обов'язково відбиваються на їхній батьківській функції [2].

Порушення у системі «батьки – дитина», у свою чергу, впливають на формування неадекватних поведінкових проявів

дитини, її захисних механізмів, стійких рис характеру. Як правило, дитина більш болісно переживає труднощі у сімейних стосунках, і її симптоми – це сигнал про порушення стосунків, безпосередній результат сімейного дисбалансу. Вони – спроба дитини пом'якшити страждання батьків. Цікаво, що, оскільки ці симптоми дитини спрямовані на збереження сімейного балансу, батьки часто несвідомо підтримують хворобу або проблеми дитини, насамперед через своє ставлення до неї як до «хворої» або «проблемної». У цьому разі психокорекційної роботи потребує вся сім'я.

Методологічною основою ефективної психокорекційної роботи з сім'єю є сімейна системна терапія, в межах якої сім'я розглядається як цілісна система, що прагне, з одного боку, до збереження сталих взаємостосунків, а з іншого – їх еволюції. На протязі свого існування сім'я проходить через природні кризи розвитку, під час яких вона стає нездатною вирішувати нові проблеми старими способами і змушена ускладнювати свої адаптивні реакції [3; 571]. Сімейна системна терапія ставить за мету не зміну стану самого пацієнта – «проблемної» дитини, а встановлення принципово нових стосунків у всій його сім'ї.

Аналіз досвіду психологічного консультування сімей дозволяє виокремити наступні проблеми, які є в роботі психолога з сім'ями (зазначимо, що деякі з них є специфічними для державних психологічних служб).

Як правило, клієнтами державних служб є представники соціально незахищених верств населення – малозабезпечені, багатодітні родини тощо. В окремих випадках клієнт звертається до психолога не за власним бажанням, а на вимогу певних інстанцій (наприклад, направлення школи або, коли неповнолітній стоїть на обліку в кримінальній міліції за скоєння злочину).

Така специфіка клієнтів зумовлює або їхнє упереджено-негативне ставлення до психологічного консультування, або слабку мотивацію, нерозуміння, навіщо потрібна така робота. Досить часто клієнти з малозабезпечених сімей займають пасивну позицію, намагаючись перекласти весь тягар відповідальності за свої сімейні негаразди на державу, школу, психолога. Деколи їхня позиція виявляється суто споживацькою. Зрозуміло, що робота з немотивованим клієнтом не може бути тривалою і продуктивною – і це одна з найсуттєвіших проблем ефективності роботи державних психологічних служб.

На основі психологічного обстеження виявлено наступні психологічні та соціально-психологічні проблеми дітей, що найчастіше були причиною звернення до психолога одного з районних підрозділів Служби у справах неповнолітніх (сума проблем у процентному вираженні перевищує 100%, оскільки часто в однієї дитини спостерігається цілий комплекс психологічних проблем):

- шкільні прогули, негативне ставлення до навчання – 29%;
- тривожність, страхи – 24%;
- агресивність, поведінкові розлади – 18%;
- комп'ютерна залежність – 8%;
- втечі з дому – 4%;
- крадіжки грошей – 4,5%;
- депресивний стан – 5%;
- невпевненість, низька самооцінка – 15%;
- педагогічна занедбаність – 3%;
- алкоголізм батьків – 16%;
- насильство в сім'ї – 6%.

Зазначимо, що порушення дитяче-батьківських стосунків було приводом для звернень лише в 25% випадків, проте насправді воно є причиною або супроводжує чи не 90% психологічних проблем дітей. Таким чином, робота з сім'єю як цілісною системою є конче необхідною у більшості випадків звернень батьків по допомогу психолога. Проте самі вони дуже рідко здатні визнати власний внесок у формування проблем дитини, а відтак і працювати спільно з дитиною. Частіше проблеми дитини подаються як щось окреме, самостійно сформоване, незалежне від впливу батьків і сімейної ситуації. Натомість, як зазначає К. Вітакер, те, що сім'я звичайно приходиться до терапевта з проблемою якогось одного її члена, повинно розглядатися лише як «вхідний квиток». У процесі терапії необхідно розширити уявлення про те, у чому саме полягає проблема, і представити ці проблеми як функцію внутрішньосімейної взаємодії [4; 50].

Стосунки між подружжям, якими б вони не були прихованими, мають значний вплив на дитину. Часто зустрічаються псевдозгуртовані сім'ї, в яких давно порушені подружні стосунки, втрачений інтерес один до одного, наявне значне розчарування. Таке подружжя живе разом «заради дітей», намагаючись робити вигляд, що все добре. Проте це той випадок, коли правду

неможливо приховати: стосунки в сім'ї стають або формальними, або ж постійна внутрішня напруга партнерів періодично виливається в деструктивні конфлікти. До того ж дитина в таких сім'ях несе на собі великий, іноді непосильний тягар – відповідальність за саме існування сім'ї.

Окрему категорію складають неповні або проблемні сім'ї. Очевидно, що дитина, яка мешкає з одним із батьків або з батьками, котрі ведуть асоціальний спосіб життя – випивають, крадуть, застосовують фізичне насилля до дитини – вже апріорі позбавлена дуже важливих моделей поведінки, які складають підґрунтя для формування її уявлень про навколишній світ, про певні норми співіснування та взаємодії між людьми. Модель світу такої дитини може спотворено відображати реальну дійсність, її реакції також будуть неадекватними. Оскільки емоційні стосунки в таких сім'ях, як правило, також порушені, часто спостерігаються дві крайності:

- повне злиття з дитиною (найчастіше спостерігається в одиноких або розлучених жінок), що негативно впливає на її розвиток: дитина виростає залежною, безініціативною, в неї нерозвинений вольовий компонент;

- дистанційованість, байдужість чи навіть агресія стосовно дитини. В цьому разі дитина з ранніх років «належить» сама собі, але потреба в любові і прийнятті, яку вона не задовольняє, штовхає її до сумнівних компаній, до віртуального світу та куди інде. Досить часто в таких сім'ях зустрічається фізичне та психологічне насилля щодо дитини, що деструктивно впливає на її розвиток.

Таким чином, сімейна ситуація в кожному разі є своєрідною, проте незаперечне одне – вона сильно впливає на емоційний стан дитини, рівень задоволення її базових потреб, що зрештою визначає її загальний особистісний розвиток. Ігнорування цього впливу призводить до серйозних психологічних наслідків для дитини. Психологічна практика підтверджує: неможливо змінити лише «проблемну» дитину, яка за визначенням є лише «ідентифікованим пацієнтом», усвідомлення неконструктивних особливостей взаємодії, а згодом і докорінної перебудови стосунків потребує вся сімейна система.

Отже, нагальною потребою сьогодення є, з одного боку, розвиток психологічних служб, що надавали б допомогу сім'ям,

а також здійснювали своєрідний батьківський «лікнеп», навчаючи батьків ефективному спілкуванню, популяризуючи гуманістичний підхід у вихованні дітей. З іншого боку, на часі подальше глибоке наукове вивчення сімейної системи як одного з провідних чинників становлення та розвитку особистості дитини.

Література

1. Буленко Т.В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка – К., 2001. – Т. III. – Ч. 4. – С. 20–24.
2. Сатир В. Психотерапия семьи. – СПб.: «Речь», 2000. – 283 с.
3. Психотерапевтическая энциклопедия / Общ. ред. Б.Д. Карвасарко-го. – СПб.: ЗАО «Издательство «Питер», 1999. – 752 с.
4. Витакер К., Бамберри В. Танцы с семьей: семейная терапия: символический подход, основанный на личностном опыте / Перев. с англ. А.З. Шапиро. – М.: Независимая фирма «Класс», 1999. – 176 с.

© Яблонська Т.М.

СІМ'Я І РОЗВИТОК ДИТИНИ РАНЬОГО ВІКУ

МАМА И МАЛЫШ: ГУМАНИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПСИХОЛОГИИ ДЕТСТВА

Елена Вознесенская

Анализируются понятия «социализация», «развитие личности», «воспитание». «Социализация» рассматривается как сопровождение человека в период детства, введение его в социальный мир. Взаимоотношения с матерью в период раннего детства рассматриваются как базовый формирующий институт социализации. Предлагается в качестве решения проблем во взаимоотношениях матерей и детей создание специального пространства для совместного проведения времени родителей и детей.

Аналізуються поняття «соціалізація», «розвиток особистості», «виховання». «Соціалізація» розглядається як супровід людини в період дитинства, уведення її в соціальний світ. Взаємовідносини з матір'ю в період раннього дитинства розглядаються як базовий формуючий інститут соціалізації. Пропонується в якості вирішення проблем у взаємовідносинах матерів та дітей створення спеціального простору для спільного проведення часу батьків і дітей.

Such concepts as «socialization», «personality development», «upbringing or education» are analyzed in the article. «Socialization» is considered as something that goes along with person during the period of childhood and helps him/her to enter the social world. Relationship with mother during the period of early childhood is considered as the main forming institute of socialization. The author of the article offers a way of solving problems, which concern mother-children relationships. It is suggested to create a special space (room) where parents and children could spend time together.

Ключевые слова: раннее детство, социализация, развитие ребенка, взаимоотношения в диаде «мать-дитя», гуманистическое воспитание.

Проблема. Человек – существо социальное. С первых дней жизни малыш окружен людьми, и его существование не-

возможно без того отклика на свои потребности, который он находит у ухаживающих за ним людей. Родившись, он попадает в мир, который полон ожиданий, верований, убеждений, традиций, ценностей, каждая культура готова передать ребенку свое богатое социальное наследие. Причем, процесс включения ребенка в социальную жизнь начинается еще до его рождения, когда ожидание в семье рождения малыша приводит к изменениям как в питании, режиме дня, так и в социальной жизни будущих родителей.

Вопросы первичной социализации человека, взаимоотношений ребенка с матерью, с семьей, психосоциального развития малыша сегодня особенно волнуют как отечественных психологов, так и ученых из других стран. Это вопросы, которые относятся к тому разделу социальной психологии, которую вслед за Г.М. Андреевой, А.А. Реаном, Я.Л. Коломинским [1; 2] возможно назвать возрастной социальной психологией или педагогической социальной психологией. На сегодняшний день очевидна необходимость изучения специфических социально-психологических аспектов развития личности, зависимости формирования личности от того, какой тип социальных институтов был включен в процесс социализации в раннем возрасте, тех систем отношений, которые складываются в семье и в дошкольных учреждениях.

Целью статьи является анализ существующих в обществе проблем социализации ребенка в раннем возрасте – проблем взаимоотношений матери и ребенка, постановка вопроса о новых формах и институциях социализации.

Анализ современной научной литературы по проблематике исследования показывает, что термин «социализация», имеет различные *толкования* [3, 133]. В отечественной психологии наряду с «социализацией» употребляются еще в близких значениях термины «*развитие личности*» и «*воспитание*». В общем виде они обозначают процесс «вхождения индивида в социальную среду», «усвоения им социальных влияний», «приобщения его к системе социальных связей» и т. д. Согласно У. Бронфенбреннеру [4], социализация – это совокупность всех социальных процессов, благодаря которым индивид усваивает определенную систему норм и ценностей, позволяющих ему функционировать как члену общества. Воспитание же в узком

смысле слова – процесс целенаправленного воздействия на человека. Акцент в таком понимании воспитания стоит на целенаправленности и планомерности процесса воздействия. А субъектом воздействия выступает специальный институт или человек, поставленный для осуществления этой цели.

Г.М. Андреева рассматривает социализацию как двусторонний процесс, включающий в себя, с одной стороны, усвоение индивидом социального опыта путем вхождения в социальную среду, систему социальных связей; с другой – процесс активного воспроизводства индивидом системы социальных связей за счет его активной деятельности, включения в социальную среду [1, 268]. Человек не просто усваивает социальный опыт, но и преобразовывает его в собственные ценности, установки, ориентации, и передает следующим поколениям, обеспечивая преемственность в развитии и человека, и общества. Таким образом, в социальной психологии следует понимать социализацию как процесс взаимодействия личности и социальной среды.

Личность не существует вне системы социальных связей. Термин «развитие личности» придает понятию социализации определенный семантический оттенок: ребенок развиваясь становится субъектом социальной деятельности, субъектом общения. Этот процесс невозможен без включения ребенка в систему социальных ролей и отношений. В статье под социализацией понимается именно социальное развитие ребенка, а не прямое или опосредованное воздействие социальной среды на малыша. В центре внимания – личность ребенка, а не социальная среда и ее воздействие на его развитие. Ребенок воспринимается как активный субъект, участвующий во взаимодействии с социальным миром, а не пассивный объект воздействия.

Начинается социализация личности с первых минут жизни человека и затрагивает его деятельность, общение и самосознание (становление в человеке его образа «Я», понимание личностью себя как некоторой целостности, понимание собственной идентичности). Причем, развитие самосознания невозможно без включения в деятельность и общение с другими людьми.

Социализация осуществляется через трансляторы социального опыта – институты социализации [5], или агенты социализации 6, которые передают личности некоторую систему норм и ценностей посредством знаков (Ж. Пиаже). Агентами

социализации являются люди и социальные институты, включенные в этот процесс – родители, сиблинги, родственники, сверстники, учителя, телевидение, другие СМИ.

Несмотря на огромное влияние на малыша СМИ и других социальных институций, семья является наиболее значимой частью мира ребенка. В семье осуществляется первичная социализация, когда биография человека начинает «наполняться смыслом» [7, 152]. Именно в семье дети приобретают первые навыки взаимодействия и общения, осваивают первые социальные роли (в том числе – половые роли, формирование черт маскулинности и феминности), осмысливают первые нормы и ценности. Тип поведения родителей (авторитарный, либеральный, отвергающий и т. д.) оказывает воздействие на формирование у ребенка «Я-образа» [8]. Большое значение имеет состав семьи, степень ее сплоченности, способы разрешения конфликтов. Повидимому, именно в семье сознательно или бессознательно формируется представление о правах ребенка.

Роль семьи как института социализации, естественно, зависит от типа общества, от его традиций и культурных норм, даже от места проживания [9]. Несмотря на то, что современная семья не может претендовать на ту роль, которую она играла в традиционных обществах (увеличение числа разводов, малодетность, ослабление традиционной позиции отца, профессиональная занятость женщины), ее роль в процессе социализации остается первостепенной. В ситуациях острых социальных кризисов именно семья является тем местом, где человек ощущает безопасность, эмоциональную защищенность.

Результаты исследования проблемы и обсуждение. Обратимся к семье, воспитывающей маленького ребенка. Как было указано, социализация – процесс взаимный, ребенок проявляет собственную активность во взаимодействии с окружающим социальным миром. «Желание ребенка, которое является специфически человеческим..., это – желание межпсихической коммуникации со взрослыми: желание духовной связи со взрослым; общения душ и взаимопонимания» [10, 493]. Именно первичные действия ребенка, его активность вызывают соответствующий отклик со стороны заботящегося о нем взрослого, который не только кормит, одевает и удовлетворяет физиологические потребности малыша, но также и общается с ним. Таким образом разви-

тие привязанности ребенка к близкому человеку – это система взаимодействия.

Все дети независимо от национальности, уровня достатка семьи или культуры устанавливают отношения привязанности с теми, кто о них заботится. И, конечно, чаще всего этим человеком оказывается мать. Способность матери отвечать на изменяющиеся и растущие потребности ребенка обеспечивают ему, по выражению Д.В. Винникотта, «относительно непрерывную линию жизни» [11; 12]. Общение матери и ребенка происходит не только посредством разговора, но и складывается из ритма и тепла материнского дыхания, запаха, биения ее сердца, эмоциональных реакций, улыбок, телесного контакта.

Социализация ребенка не ограничивается диадическими взаимоотношениями с матерью. Эти отношения всегда включены в более широкий социальный контекст, который подразумевает и диаду отец – ребенок, супружеские отношения родителей, социальные отношения триады семьи с родственниками, старшими поколениями, преемственность традиций в семье, и включенность в большие социальные группы. Однако, рассматривая семью как систему, состоящую из множества взаимовлияющих и взаимозависимых подсистем, возможно утверждать, что в отношениях мать – малыш, наиболее тесных, эмоционально насыщенных, отражается вся система взаимосвязей, оказывающих влияние на социализацию ребенка. Именно формы взаимоотношений мать – малыш демонстрируют типы взаимоотношений в обществе, как межличностных, так и на групповом и макросоциальном уровне, поскольку на их основе человек во взрослом возрасте будет строить взаимоотношения с социальным миром.

Американские ученые Д. Боулби и М. Эйнсвор (Bowlby, 1973; Ainsworth, 1978; см. [13]) считают, что тип взаимоотношений родитель – ребенок, сформировавшийся в ходе развития привязанности в первые 2 года жизни, образует основу всех будущих отношений. Связь между матерью и ребенком способствует расширению спектра эмоциональных реакций у малыша. Развивающийся у малыша образ Я также ведет к расширению его эмоционального репертуара. Кроме того, отношения между ребенком до 1,5–2 лет и заботящимся о нем взрослом закладывают фундамент для развития различных сторон личности ре-

бенка. Развитие у малыша чувства защищенности и доверия к миру знаменуют первую стадию психосоциального развития.

Есть исследования, доказывающие, что дети, имеющие надежную привязанность и испытывающие чувство безопасности, защищенности чаще выступают в роли лидеров в старшем дошкольном возрасте (Jacobson, & Wille, 1986; см. [13]). Теплые, прочные отношения между малышом и тем, кто о нем заботится, вместе с речевым общением приводят к более высокому уровню когнитивной и социальной компетенции (Olson, Bates, & Bayles, 1984; там же), эмоциональной устойчивости, независимости (Belsky, Lerner, & Spanier, 1984, там же). Они способствуют активной исследовательско-ориентировочной деятельности, раннему овладению игрой с предметами и освоению социальной среды. Надежная привязанность младенца к взрослому, заботящемуся о нем, является основой для дальнейшего развития.

И, как показывают исследования, надежная привязанность малыша к матери формируется благодаря чуткости, ласке, нежности – сензитивности матери, скорости ее реакции на запросы малыша. Такие матери более открыты для телесного контакта, чаще берут ребенка на руки, не боясь его разбаловать, готовы к проявлению гибкости в режиме сна и кормления малыша, лучше согласуют свой собственный ритм жизни с ритмом ребенка. Они более уверены в себе, с доверием относятся к окружающему миру (Mondell, & Tyler, 1981; там же). И оказывается, что в этом случае дети развиваются более самостоятельными и разговорчивыми, т.е. готовыми к вербальному общению (Clark-Stewart, & Nevey, 1982; Ainsworth, 1978; Bornstein, 1989; там же). Кроме того, на взаимодействие родителей с детьми влияет социальная направленность родителей, их обобщенные представления о других людях, а также ценностные ориентации, поскольку родители, передавая ребенку наиболее адекватный опыт социального взаимодействия, ориентируются на собственные ценности и оценивают поведение ребенка с этой точки зрения.

Социализация малыша в семье в современном мире, как мы уже указывали, не ограничивается только взаимоотношениями с матерью. Отношения между супругами, обеспечивающие им удовлетворение потребностей и поддержку, облегчают адаптацию к родительской роли. Взаимная поддержка супругов снижает эмоциональный дистресс, неизбежно возникающий время

от времени в жизни, личная поддержка повышает настроение и таким образом дает возможность родителю взаимодействовать с малышом в более позитивном ключе.

Исследования показывают, что все больше отцов включаются в процесс общения с малышом и оказываются способными установить с ребенком прочные отношения привязанности (Ricks, 1985; см. [13]). Мать влияет на малыша непосредственно, отцы – чаще опосредованно, через мать, в то время как дети влияют на обоих родителей непосредственно, напрямую. Младенец получает от матери прямую защиту и кормление, а от отца, который находится от него на большем, чем мать, психологическом расстоянии, младенец получает не менее ценное: представление о *символических* защите и кормлении. Мать кормит его грудью, защищает, прижимая к своему телу, а отец – кормит мать и является потенциальным защитником для них обоих. Он символически осуществляет свою миссию, что становится для ребенка условием *осознания мужской роли* в жизни вообще.

В отличие от матерей, которые играют с малышом в спокойные, предсказуемые игры, традиционные типа «ладушки», отцы более склонны к необычным, энергичным, непредсказуемым играм, которые нравятся детям, и которые способствуют их быстрому развитию. «Отцы, которые часто общаются со своими маленькими детьми, чутко реагируют на их сигналы и становятся значимыми фигурами в детском мире, скорее проявляют себя как действенные посредники социализации» [13].

Косвенное влияние отца на малыша и семью в целом значительно. Эмоциональная поддержка отцом матери в период беременности и младенчества ребенка важна для получения малышом позитивного эмоционального опыта, чувства защищенности, гармоничного протекания процесса социализации. Отсутствие отца в младенчестве приводит к нарушению целостности семьи как системы и эмоциональных связей ребенка с миром.

Система социальных связей малыша сложна и разнообразна. Через родительские влияния ребенок приобщается к культуре своего народа, включается в социальные взаимодействия, даже если оказывается на второстепенных ролях в социальной жизни семьи. Социализация ребенка естественно включает его отношения с другими родственниками. Родители родителей оказывают огромное влияние на формирование у малыша чувства

семейной идентичности, традиций, родового сознания. Социальная поддержка родственников и друзей существенно влияет на родительское поведение. Выполнение родительских функций в этом случае вызывает у родителей меньший стресс, они более отзывчивы и благожелательны, лучше заботятся о детях.

Теперь проанализируем особенности развития ребенка при социализации в детском саду или яслях. Когда ребенка рано отдают в детский сад, он испытывает «горечь разлуки с матерью» (Ф. Дольто). Причем, проблемы адаптации сложнее, если до детского сада за ребенком ухаживал только один человек и у него установились отношения привязанности только с мамой. В то же время, если за ребенком ухаживали слишком много людей, или он часто расставался с матерью, боль разлуки с ней тоже переживается очень остро. Легче всего адаптируются малыши, за которыми ухаживали несколько взрослых и они уже имели позитивные опыт расставания с матерью и последующего воссоединения (Jacobson, & Wille, 1984; данные по [13]).

Малыш воспринимает ежедневно повторяющиеся расставания с матерью либо как ее отсутствие, либо как его отвержение матерью. Ребенок начинает сомневаться в ее доступности или отзывчивости. При этом, работающая мать не способна проявить ту восприимчивость и отзывчивость, которую она могла бы адресовать ребенку, будь у нее возможность и время это делать. Внутриличностный конфликт матери проявляется в конкурирующих требованиях к ней со стороны ее работы и семьи, в чувстве вины из-за покинутого ребенка, которое приводит к агрессии по отношению к нему или аутоагрессии.

Проблема расставания матери и ребенка влияет на формирование у малыша терпимости к другим, сострадания и взаимопомощи, способности к дружбе как в детстве, так и во взрослом возрасте, способности к творчеству, самостоятельности. Позитивный опыт расставания с матерью инициирует малыша к сотрудничеству с другими людьми.

У ребенка возникают нарушения в эмоциональных связях вследствие материнской депривации или дисфункции. Согласно основному принципу онтопсихологии семьи, который наиболее важен во взаимоотношениях мать – дитя, «чтобы быть хорошими родителями, надо быть прежде всего счастливыми взрослыми людьми» [14; 44].

Рассмотрим психологическую ситуацию в семье, где воспитывается ребенок. Как показывает авторский опыт (около 7 лет психологической работы с родителями, имеющими детей в раннем возрасте и ожидающими рождения ребенка), родители часто бессознательно мешают удовлетворению потребностей своих малышей, в семьях наблюдается феномен гиперматеринской опеки. Они ограничивают инициативу и свободу детей, используют наказания, что приводит, по выражению А.Б. Орлова, к «хронической инфантильности, диктует ребенку примитивную манеру общения с матерью, тормозит его нормальное психосоциальное развитие и требует от ребенка практически обязательного исполнения латентных желаний матери» [там же].

Препятствование развитию детей – это результат инфантильности взрослых. Родители воспитывают детей еще более инфантильных, чем они сами [10]. В социуме сформировалась тенденция воспитания как оберегание ребенка от получения им собственного опыта, удовлетворения его естественной потребности в познании. Родительская любовь основана на собственничестве, у ребенка ограничивается пространственная свобода (вспомогательные приспособления – манеж, «ходунки» – поощряются обществом), его изолируют от средств познания мира, чтобы удержать в своей власти; ребенок становится средством самоутверждения инфантильного взрослого.

Плохое, жестокое обращение с ребенком в первые два года жизни приводит к искажениям и задержкам в развитии образа Я и овладении языком. Родители склонны подавлять и цензурировать своих детей в выражении ими своих чувств, в проявлениях себя. Плохое обращение с ребенком может быть основано на избытке заботы, гиперопеке со стороны матери, реализации ею вмешивающегося ухода, навязыванием собственной воли, не учитывании желаний малыша, невозможности проявления им собственной активности, что обуславливает низкий уровень учебных, социальных, эмоциональных и поведенческих навыков в начальной школе. Практический опыт психологической работы показывает, что этот тип взаимоотношений матери и ребенка является очень распространенным на сегодняшний день.

Общение с ребенком в раннем возрасте актуализирует детские травмы родителей, что приводит к невротическим проявлениям у взрослых, негативно сказывающимся на развитии

детей. Как показывают исследования, и социально-психологические (Beeghly, & Cicchetti, 1994; Egelund, Pianta, & O'Brien, 1993; Helfer, 1982; см. [13]), и психоаналитические [10; 11; 12], родители, которые плохо заботятся о своих детях, используют физические наказания, имели аналогичный негативный опыт в своем детстве. Это тот феномен, про который Ф. Дольто писала, что «в эмоциональной сфере дети несут долги родителей» [10].

Отцы редко участвуют в воспитании детей в раннем возрасте, и диада «мать и дитя» оказывается замкнутой. У лишенных отца (или его эмоциональной включенности в отношения) детей не удовлетворяется базовая потребность в защите, они лишены возможности развития внутренних структур доверия к миру: ни у девочек, ни у мальчиков не формируются в таком случае эмоциональные переживания *защищенности* внешней *мужской силой*, обеспечивающей жизненное пространство, в котором можно быть в безопасности.

В случае благополучного развития, при здоровом участии отца, ребенок определенное время (во многих культурах – до 10 лет) воспринимает себя и мать как нечто более целостное, а отца – как нечто внешнее по отношению к нему с матерью. Если матери приходится растить ребенка без психологического участия отца (без его защиты), материнская «защитная стена», вынужденная увеличиться, «затмевает» отцовскую, отсутствующую (женщина стремится выполнять функции и матери, и отца).

У матери в период отпуска по уходу за ребенком возникает естественный дефицит общения и экономическая зависимость от других членов семьи. В результате у нее формируется «синдром жертвы» по отношению к семье и вызванная этим синдромом агрессия, закрепляется культура «воспитания кнутом». Фрустрированная мать манипулирует семьей, компенсируется за счет собственных детей, выступают объектами ее проекций.

У ребенка также наблюдается дефицит социальных контактов вследствие отсутствия пространства для общения детей в этом возрасте. Социальная депривация не может не сказываться на развитии ребенка. Ребенок в определенной степени изолирован от общества, лишен возможности познавать социально-психологические реалии взаимоотношений со сверстниками, в частности, взаимоотношений в группе: редко общается с другими детьми и взрослыми вне своей семьи, он страдает от дефицита

общения и стремится его заполнить. Это приводит к тому, что в более позднем возрасте малыш не умеет играть с другими детьми, разрешать конфликты, не знаком с социально-психологическими реалиями жизни коллектива. Если диада мать – дитя оказывается замкнутой, ребенку в более старшем возрасте труднее адаптироваться как в кругу сверстников, так и построить взаимоотношения с другими взрослыми.

Замкнутость, разнообразные деструктивные формы общения, психосоматические расстройства становятся логическими следствиями дефицита общения со сверстниками в раннем возрасте. Это отражается на профессиональном, социальном, гражданском, психическом развитии личности в целом.

Проблемы взаимоотношений мать–дитя возможно также рассмотреть и в макросоциальном, культурном контексте. Современная культура не поощряет эмоционально позитивное отношение матери к малышу и требует ее социальной активности, профессиональной реализации. Сама мать, отданная в раннем возрасте (3–9 месяцев) в ясли – сад, не имела опыта таких позитивных отношений. И ребенок часто становится помехой на пути ее «личностного роста».

Следует признать, что традиционная культура воспитания и развития малыша в первые годы жизни изживает себя, детские ясли как институт социализации детей раннего возраста показал свою деструктивность. Мир детства и мир взрослых входят в глубокое противоречие [14, 114]. Изжили себя основополагающие принципы взаимоотношений между этими мирами: доминирования взрослых над детьми, контролирования, навязывания социальных законов взрослыми детям, обучения и воспитания, понимания развития как взросления.

К сожалению, и сегодня часто можно встретить отношение к ребенку как некому пластическому материалу, из которого можно вылепить все, что угодно. Автору близка позиция Д.В. Винникотта, Ф. Дольто в том, что задача матери не лепить, а облегчить ребенку процесс развития, создать для него среду, в которой его развитие может протекать наиболее гармонично, и позволить ему реализовать заложенный в нем потенциал.

А.Б. Орловым были сформулированы в рамках онтопсихологического подхода принципы взаимоотношений детей и родителей. Согласно А.Б. Орлову, мир взрослых и мир детства –

равноправные части мира человека, гармонично дополняющие один другой, составляя единый мир людей. Их взаимоотношения построены на диалогизме, сосуществовании, свободе, совместном развитии, принятии. Его идеи, как и концепция Ф. Дольто, отражают новый взгляд на психологию детства, гуманистическую парадигму, центрированную на личности ребенка.

В психологии разработаны наиболее общие идеальные модели «эффективности» матери в ее взаимоотношениях с ребенком (White, 1975; см. [13]). Матери, занятые на работе неполный рабочий день, предоставляют ребенку самостоятельность в познании окружающего мира, создавая для него безопасную среду и обозначая допустимые границы, обеспечивают детям богатую учебную среду и дают достаточно информации. «Эффективный родитель выступает в роли консультанта своего ребенка по вопросам поведения и, одновременно, в роли архитектора его окружающей среды» [13]. Родители доступны для малыша, чтобы объяснить ему незнакомые явления, дать название новому предмету или субъективному опыту, похвалить за самостоятельное исследование, открытие, установить границы безопасной деятельности и помочь приспособиться к социальным требованиям. Они создают среду, стимулирующую и поддерживающую когнитивное и физическое развитие ребенка.

Создание альтернативной системы социализации ребенка в раннем возрасте может удовлетворить потребность общества в формировании новой культуры взаимоотношений мать–дети. Моделью для создания такой системы может стать «Мезон Верт» («Зеленый Дом») или «Дом детства», концепция которого была разработана и претворена в жизнь Ф. Дольто. Учреждения социализации, построенные по типу «зеленых домов», будут содействовать социальной адаптации семей с детьми до 3 лет в обществе. Организация происходит по принципу *профессионального сопровождения* (психолого-педагогического): не направленное обучение детей, а организация среды, в которой, в первую очередь, поощряется познавательная активность ребенка и сосредоточивается внимание родителей на паритетных взаимоотношениях с малышом. Пребывание ребенка в таких учреждениях возможно только вместе с сопровождающим взрослым.

Устойчивая специфическая среда общения со сверстниками сама по себе выступает как важнейший институт социа-

лизации. Присутствие родителей, в первую очередь матери, позволяет ребенку ощутить безопасность; рефлексия ею своих собственных эмоциональных реакций, благодаря которым ребенок узнает чувства взрослого, поможет детям адаптироваться к чужим людям, незнакомой обстановке.

Выводы. Развитие семейной терапии и отношение к семье как системе приводят к изменению традиционного подхода к социализации ребенка в семье и его развитию. Ребенка необходимо рассматривать не только как зависимого, подвергающегося целенаправленному или бессознательному влиянию, но и как активного участника взаимоотношений. Малыш не только усваивает нормы, ценности, модели поведения и т. д., но и интериоризирует их, и, трансформируя, впоследствии транслирует в процессе социального взаимодействия в семье. Изучать процесс социализации малыша в семье возможно только в контексте структуры и функционирования семьи с учетом индивидуальных и возрастных особенностей самого ребенка. Для изучения формирования личности и социального поведения ребенка необходимы исследования целой системы взаимосвязей малыша с окружающим миром.

На сегодняшний день также требуется социально-психологический анализ существующей системы дошкольных учреждений и особенностей социализации ребенка в таких учреждениях. Практический опыт показывает необходимость создания и институализации альтернативной системы социализации ребенка в раннем возрасте, построенной в соответствии с принципами гуманистического воспитания и конвенцией о правах ребенка. Целью создания такой системы есть формирование культуры осознанного родительства, предполагающей отношение к ребенку как к личности, что и может стать предметом и содержанием педагогической социальной психологии.

Литература

1. *Андреева Г.М.* Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 364 с.
2. *Реан А.А., Коломинский Я.Л.* Социальная педагогическая психология. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 416с.
3. *Кон И.С.* Ребенок и общество. Ребенок и общество: историко-этнографическая перспектива. М.: Наука, 1988. - 270 с.

4. *Бронфенбреннер У.* Два мира детства. Дети США и СССР/ Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1976. – 167с.
5. *Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А.* Социальная психология личности. М., 2001. М.: Аспект-Пресс, 2001. – 301с.
6. *Н.Ньюкомб.* Развитие личности ребенка. – СПб: Питер, 2002. – 640 с.
7. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Пер. с англ. Е.Д. Руткевич. – М.: Academia-центр, Медиум, 1995. – 333 с.
8. *Бернс Р.* Развитие Я–концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.
9. *Мудрик А.В.* Социальная педагогика. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 184 с.
9. *Дольто Ф.* На стороне ребенка. – СПб.: Петербург–XXI век, 1997. – 528 с.
10. *Д. Винникотт.* Разговор с родителями. – М.: Независимая фирма «Класс», 1994.
11. *Винникотт Д.* Разговор с родителями. – М.: Независимая фирма “Класс”, 1994. – 112 с.
11. *Винникотт Д.* Маленькие дети и их матери. М.: Независимая фирма “Класс”, 1998. – 80 с.
12. *Крайг Г.* Психология развития. – СПб.: Питер, 2003. – 992 с.
13. *Орлов А.Б.* Психология личности и сущности человека: Парадигмы, проекции, практики. – М.: Издательский дом «Академия», 2003. – 272 с.

© Вознесенская Е.Л.

ОТНОШЕНИЕ К РЕБЕНКУ В РАННЕМ ВОЗРАСТЕ: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Голубева Елена

В статье представлен анализ понятия стиля воспитания в трех плоскостях: исторической, социально-психологической, личностной. Период ожидания ребенка обозначен как сензитивный для актуализации и развития родительских установок. На основании социально-психологической модели стиля воспитания представлены результаты исследования родительских установок.

У статті поданий аналіз поняття стилю виховання в трьох площинах: історичній, соціально-психологічній, особистісній. Період очікування дитини визначений як сензитивний для актуа-

лізації та розвитку батьківських настанов. На підставі соціально-психологічної моделі стилю виховання подані результати дослідження батьківських настанов.

The analysis of the concept «style of education» is provided in three planes in the article. The first plane is historical, the second is social-psychological, and the third is personal plane. The period of expectance (pregnancy) is designated as sensitive for actualization and development of parents' adjustments

Ключевые слова: поле социальных отношений к детям, стиль воспитания, родительские установки.

Проблема. Все богатство взаимоотношений родителей и детей невозможно описать прочно укоренившимся в психологии семьи термином «стиль воспитания». Существующие категории стилей воспитания зависят не только от личностных факторов, но и от того конкретного социально-исторического момента, в котором они реализуются. Появление на исторической сцене психологии исследований раннего и перинатального возраста значительно изменило отношение к исследованию личности человека в целом, в частности опровергло восприятие ребенка как «чистого листа». Ребенок стал признаваться личностью, и современные научные исследования и практические разработки в области воспитания и развития ребенка исходят из этого [1]. Но на уровне обыденного сознания существует иная картина.

Целый ряд противоречивых характеристик жизни современного ребенка, выделенных В.В. Абраменковой, которые наполняют поле социальных отношений к детям (к каждому конкретному ребенку сквозь призму отношения общества в целом к детству) можно обозначить следующими точками:

Демократизация детской жизни, юридические свободы, зафиксированные в международных, государственных и других документах, – и ограничение (особенно в больших городах) пространства детской жизнедеятельности, фактическое лишение неотъемлемого права ребенка на игру, прежде всего, традиционную для всех культур – игру со сверстниками [2].

Ценность детей и брака, формирование родительских установок и особой эмоциональной связи с ребенком, жизнь семьи «ради детей» – и резкое снижение рождаемости, осознанное безбрачие: «ценность детей становится самостоятельным факто-

ром, мотивирующим ограничение рождаемости, – таков парадокс нашего времени» [3].

Повышение в последнее десятилетие *уровня жизни* ребенка (рост потребления товаров и услуг, повышение жизненного комфорта, механизация быта, количество и качество детской индустрии развлечений – книг, фильмов, игрушек для детей и пр.) – и снижение *качества жизни* (субъективной удовлетворенности ребенка условиями его бытия, его психоэмоциональное благополучие, оптимизм).

Признание ребенка полноценной личностью (*развитие перинатальной психологии*, множественные исследования в области психологии раннего возраста, имеющие значительный резонанс в социальной сфере) с одной стороны. С другой стороны – *инфантицид* как детоотвержение, детоубийство в формах отказа от здоровых детей, миллионов аборт, социального сиротства, детской беспризорности.

Эти и другие парадоксы в сфере детства, включая экономические, юридические, политические и социальные причины, имеют очень существенный *психологический* компонент и являются сигналами к переосмыслению самого *предмета научного изучения* ребенка, как в психологии, так и в смежных науках.

Цель статьи – представление результатов исследования социально-психологических факторов стиля воспитания в рамках общественно-исторической модели отношения к ребенку в раннем детстве.

Результаты исследования проблемы и обсуждение. Стиль *отношения к детству* мы рассмотрели в контексте 3 плоскостей:

Психоисторическая плоскость подразумевает формирование философско-мировоззренческих взглядов как результат изменения психологии человека в ходе его исторического развития, что безусловно находит свое отражение в изменении отношения общества к детству и к детям. В исторической перспективе отношений взрослых к детям Л. Демоз выделяет следующие стили воспитания (в основе каждого из них лежит три вида интенций взрослого на ребенка: проективная, возвратная и эмпатическая) [4]:

1. Стиль детоубийства – античность до IV в. н. э.
2. Оставляющий стиль – IV–XIII вв.

3. Амбивалентный стиль – XIV–XVII вв. Метафорическое сравнение ребенка с воском, глиной, которым надо придать форму. Руководства по воспитанию детей. Культ Марии и младенца, образ заботливой матери.

4. Навязывающий стиль – XVIII в. Появление педиатрии. Признания детства как периода развития, появление детской одежды.

5. Социализирующий стиль XIX – середина XX вв.

6. Помогающий стиль – со середины XX в.

Подобно тому, как каждый человек проходит разные стадии психического становления, так и человечество в целом развивается постепенно.

Социально-психологическая плоскость подразумевает формирование общественно значимых ценностей, отражающих принципы отношения к детству и реализующихся в системе общественных институтов, формах организации детской жизни. В результате происходит формирование **«базовой личности»** как определенной «личностной конфигурации» (свойства личности), характерной для большинства членов данного общества, как результат общего для них раннего опыта [4].

Личностная плоскость предполагает личностное принятие общественных ценностей и реализацию их в виде **стиля воспитания**. По терминологии Л. Демоза «социализирующий стиль» воспитания, присутствующий в обществе последние сто лет, сменяется «помогающим» стилем, что находит отражение и в смене научных парадигм, и в реконструкции системы образования, и дает новое богатство стилей воспитания, опосредованных личностными факторами.

На личностном уровне кризис актуализируется в виде личностного конфликта во время ожидания ребенка (и у матери, и у отца). А результатом разрешения этого конфликта становятся установки, «корни» стиля воспитания в традиционном его понимании. Ожидание ребенка как психологический процесс, способствующий изменению мировосприятия «сталкивает» две тенденции. С одной стороны – прогрессивную, в которой на уровне обыденного сознания представлены все прогрессивные (или считаемые таковыми) достижения цивилизации, включая популярные тенденции в отношении беременности и будущего ребенка. С другой стороны, традиционное информационное по-

ле – «память предков», которая зачастую на уровне интенций представлена более ранними элементами воспитания с исторической точки зрения, которые потеряли целесообразность.

Установки, составляющие социальный стиль воспитания как отношение к детству, одобряемое и реализуемое большинством представителей общества, отражают следующие сферы жизни ребенка:

- беременность и роды – установки на болезненность процесса или позитивность восприятия;

- грудное вскармливание – «техногенное отношение», предполагающее представление о грудном вскармливании как о процессе «еды» с возможностью заменить различными смесями или восприятие грудного вскармливания как формы общения с малышом;

- совместное пребывание – установки на единые границы с ребенком и соответственно максимальное пребывание с ним, развитие бондинга или отделенность ребенка от матери и семьи в целом;

- организация пространства ребенка – установка на ограничение пространства или создание условий на познание;

- структурирование времени – установка на внешнее структурирование времени ребенка («приучение к режиму») или доверие и следование естественным ритмам;

- контроль двигательной активности и физиологических проявлений ребенка – установки на сдерживание активности ребенка и внешний контроль (пеленание, укачивание, манеж, рефлексорное приучение к «туалету» и т. д.) или установка на стимулирование двигательной активности ребенка и установка на осознанный внутренний контроль (раннее плавание, гимнастика);

- социальная жизнь малыша – установка на ограничение общения с другими людьми вплоть до полной изоляции или ориентация на развитие навыков общения малыша.

Составленная на основании данных компонентов социально-психологического стиля отношения к детству анкета, содержала 24 вопроса, на которые предлагались варианты ответов. Они были сформулированы на основании реакций отношения родителей к ребенку, выделенных Л. Демозом: проективные, возвратные и эмпатические.

Объект исследования: установки по отношению к детям раннего возраста.

Предмет исследования: социально-психологические факторы формирования установок.

Испытуемые: беременные женщины (3 триместр) – 58 человек.

В результате качественного анализа исследования (SPSS, VARIMAX) были получены следующие факторы:

Мотивация рождения ребенка (46%): проективная – эмпатическая. Фактор представлен менее осознанной мотивацией с одной стороны: «возраст пришел», «так принято», «для реализации несбывшихся планов», что коррелирует с отношением к беременности как к болезни, и более осознанным отношением – с другой: «люблю детей», «это маленькое чудо», с ориентацией на помощь в развитии малыша, отношение к беременности как к этапу развития малыша.

Отношение к потребностям ребенка (32%): следование – игнорирование. Предполагает руководство знаниями о ребенке (которые могут быть почерпнуты из результатов научных исследований, традиций, стереотипов, заблуждений и т. д.) или установкой восприятия потребностей ребенка, учетом его индивидуальности.

Контроль ребенка (12%): зависимость – самостоятельность. Признание степени зависимости ребенка от взрослых и следующий из этого полный или частичный контроль любых проявлений ребенка во внешней среде: от физиологических до двигательной активности.

Пространство ребенка (10%): слияние – отделенность. Фактор представлен с одной стороны ощущением единого пространства жизни с малышом или же отделением (вплоть до отвержения) пространства ребенка.

Обозначив сензитивным периодом для актуализации в сознании установок по отношению к детству, и, следовательно, формирования родительских установок, период раннего детства, как возраст максимальной беспомощности ребенка с одной стороны, и скрытость родительских позиций за преобладанием ежедневного ухода за ребенком с другой стороны можно выделить две группы факторов. Личностно обусловленные факторы, описывающие отношение родитель–ребенок. Социально-психологи-

ческие факторы, описывающие отношения взрослые – дети, исходя из результатов исследования, можно представить в виде модели, в которой наиболее значимым фактором будет мотивация рождения ребенка, соответственно отношение к потребностям ребенка, его контроль и организация пространства.

Социально-психологическая плоскость стилия отношения к ребенку закрепляется существующими профессиональными позициями к родовспоможению, воспитанию. Степень влияния и характер взаимосвязи личностных и социально-психологических факторов требует дополнительных исследований.

Рассматривая результаты исследования как ответ на вопрос о кризисе и смене социально-психологических стилей воспитания, сделаем следующие *выводы*. Манифестация гуманизации воспитания противоречит манипулятивному подходу на уровне ежедневного ухода за маленьким ребенком. Содержание установки наполняется современными «взглядами» на ребенка (благодаря большому информационному потоку), а форма и интенциональная сущность представлена более древними реакциями (чаще проективными). Тенденции, связанные с гуманистическими установками, лежат в области мотивации рождения ребенка, что может составить основу коррекционной работы.

На личностном уровне можно констатировать наличие кризиса стилия воспитания. С одной стороны – отношение к ребенку как к объекту лишенному активности и требующему манипуляций со стороны взрослого. С другой – отношение как к субъекту, нуждающемуся в понимании его активности и помощи со стороны взрослого. Очевиден и более глубинный – мировоззренческий и философский смысл данного конфликта. Но, разворачиваясь на личностном уровне, он требует адекватных психологических и социально-психологических методов разрешения.

Разделение стилия отношения к детям на три плоскости достаточно условно, а предложенная социально-психологическая модель стилия воспитания не может существовать без влияния других факторов. Поэтому данное исследование представило тенденции социально-психологической плоскости воспитания и обозначило поле для проведения новых направлений в данной предметной области. Что в свою очередь требует теоретических и инструментальных разработок.

Литература

1. *Абраменкова В.В.* Сорадование и сострадание в детской картине мира. – М., 1999. – 224 с.
2. Мир детства и традиционная культура // Сб. научн. трудов и материалов / Сост. *И.Е. Герасимова*. – М., 1996. – 176 с.
3. *Вишневский А.Г.* Социальное управление рождаемостью // *Вопр. философии*. – 1978. – № 6. – С. 27 – 44.
4. *Демоз Л.* Психоистория. – Ростов-на-Дону, 2000. – 512 с.
5. Межличностные отношения ребенка от рождения до семи лет / Под ред. *Е.О. Смирновой*. – М., Воронеж, 2001. – 240 с.

© *Голубева Е.Е.*

ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПТИМАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ

Олена Денисюк

У статті подані результати дослідження «Оцінка рівня знань, відношення і практики батьків та фахівців із догляду за дітьми раннього віку», проведеного Державним інститутом проблем сім'ї і молоді, висвітлені питання готовності батьків до народження дитини, її розвитку. Визначено шляхи забезпечення оптимального розвитку дітей раннього віку.

В статье представлены результаты исследования «Оценка уровня знаний, отношения и практики родителей и специалистов по уходу за детьми раннего возраста», проведенного Государственным институтом проблем семьи и молодежи, освещены вопросы готовности родителей к рождению ребенка, его развитию. Определены пути обеспечения оптимального развития детей раннего возраста.

The results of investigation called «Evaluation of the knowledge level, relationship and practice of parents and specialists taking care of children of early age», which was held by the National institution of family and youth problems, the question concerning parents' readiness for giving birth and developing the child are offered in the article. The ways of providing optimal development of children of early age are defined.

Ключові слова: діти раннього віку, перинатальний період, готовність до народження дитини, оптимальний розвиток дитини раннього віку, інтегрований підхід до розвитку дітей раннього

віку, типи закладів для виховання та розвитку дітей раннього віку.

Проблема. Сьогодні не викликає сумнівів, що перші три роки життя людини відіграють важливу роль у загальному розвитку особистості. Саме в цей період відбувається активне накопичення соціального досвіду, закладаються основи здоров'я та інтелекту малюка. Повноцінний розвиток дитини можливий за сприятливих умов, які існують в сім'ї. Ці умови створюються насамперед батьками – першими, головними вихователями і вчителями в житті дитини.

Законом України «Про охорону дитинства» встановлено, що сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Батьки, або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя і праці [1].

На Всесвітній зустрічі в інтересах дітей (Спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН, травень 2002 р.) Україною підтверджено зобов'язання здійснювати такі стратегії і заходи, спрямовані на охорону материнства і дитинства: забезпечувати зменшення показників материнської і дитячої захворюваності й смертності; зберігати, заохочувати і підтримувати винятково грудне вигодовування малят протягом шести місяців з моменту народження і продовження годівлі грудьми в поєднанні з безпечним, відповідним і адекватним додатковим харчуванням протягом перших двох років життя дитини або протягом більш тривалого терміну; забезпечувати повну імунізацію 90% дітей у віці до одного року в національному масштабі; забезпечити дітей в усіх країнах новими і поліпшеними вакцинами та іншими профілактичними засобами; вдосконалювати програми розвитку дитини в ранньому віці з метою забезпечення фізичного, психічного, соціального, духовного і розумового розвитку дітей; зміцнювати систему догляду за дітьми в ранньому віці та їх навчання за допомогою організації послуг, розробки і підтримки програм, призначених для родин, законних опікунів, осіб, що піклу-

ються про дітей, і громад; підвищувати статус, моральний дух, рівень підготовки і професіоналізму вчителів, включаючи вихователів дітей дошкільного віку [2].

Така особлива увага проблемам раннього дитинства не випадкова в умовах сьогодення, що характеризується погіршенням стану здоров'я дитячого населення в Україні.

Про значення перших років дитинства наголошується у працях видатних вчених Л. Виготського, С. Рубінштейна, О. Леонтєва, О. Запорожця, Д. Ельконіна та ін. Ряд авторів (Е. Еріксон, Н. Авдєєва, М. Лисіна) доводять, що саме в цьому віці починає формуватися самосвідомість і розвивається первинна здатність до емпатії, співпереживання. Провідною діяльністю дитини в цьому віці є емоційне спілкування з дорослими, маніпулятивна та предметна діяльність, відтворююча гра та початок трудового розвитку. Дитина вбирає в себе способи емоційного реагування дорослих по відношенню до подій, які відбуваються в світі. Особлива роль в забезпеченні потреб маляти, його емоційного благополуччя належить матері (О. Леонтєв, Л. Виготський, Л. Божович, А. Кошелева та ін.). Отже, найбільш придатним навколишнім середовищем, яке сприяє оптимальному розвитку дитини в цьому віці є, безумовно, батьківська любов та турбота.

За даними Держкомстату України, у 2003 році померли внаслідок зовнішніх причин, травм і отруєнь 568 дітей віком від 0–2 років обох статей. У тому числі від нещасних випадків, пов'язаних з транспортом, – 21 (11 дівчаток; 10 хлопчиків), випадкових отруєнь – 51 (24 дівчинки; 27 хлопчиків), випадкових падінь – 14 (відповідно 5; 9), нещасних випадків, викликаних вогнем, – 28 (13; 15), випадкових утоплень – 54 (16; 38), випадкових механічних задушень – 223 (96; 127), ушкоджень без уточнень – 83 (31; 52) та інших причин.

Створення безпечного, стабільного та розвиваючого середовища є однією з основних умов повноцінного розвитку дітей раннього віку. Недостатній захист та недбалий догляд за дитиною може призвести до травмування і навіть загибелі дитини.

Результати дослідження проблеми та обговорення. На думку експертів, випадки відсутності належного догляду за дітьми раннього віку частіше зустрічаються в сім'ях, які знаходяться в складних життєвих ситуаціях: малозабезпечених, неповних та багатодітних, а також у тих, де батьки страждають на алкого-

лізм чи наркоманію. Тому соціальна політика має бути зорієнтованою на надання підтримки сім'ям щодо догляду та розвитку дітей раннього віку, здійснення соціального супроводу сімей, які знаходяться в складних життєвих ситуаціях.

Незважаючи на зафіксоване у 2002 році зростання кількості народжених спостерігається загальне падіння народжуваності, збільшення самотніх, неповнолітніх матерів, збільшення кількості розлучень, низькій рівень знань з питань планування сім'ї, репродуктивного здоров'я. Однією з причин цього є недостатній рівень підготовки батьків, родини до народження дитини, не усвідомлення цінності раннього дитинства у формуванні особистості.

За останні роки вітчизняними дослідниками і практиками вивчалися соціально-педагогічні умови усвідомленого батьківства (О. Безпалько, І. Зверева, О. Кононко Г. Лактіонова, Л. Міщик та ін.), розглядалися можливості педагогізації батьків, піднімалися питання співпраці з батьками, підготовки майбутніх фахівців до роботи з ними (Т. Алексеєнко, В. Котирло, С. Ладивір, М. Машовець) [3, 4]. Проаналізувавши вітчизняний досвід роботи з батьками, які виховують дітей дошкільного віку, ми дійшли висновку, що найбільш розробленими є питання налагодження взаємодії батьків з дошкільним навчальним закладом (ДНЗ) [5]. Але останнім часом все більше дослідників констатують формальний, односторонній характер взаємодії ДНЗ з сім'єю, відсутність змістовного, дієвого спілкування між ними. Для забезпечення гуманізації виховного процесу в ДНЗ і сім'ї, підвищення рівня загальної та педагогічної культури батьків і педагогів пріоритетним має стати партнерський характер взаємодії. Об'єднання виховних зусиль батьків, педагогів, психологів, медиків, залучення членів сім'ї до активної навчально-виховної діяльності в дошкільних навчальних закладах сприятиме збагаченню новими освітніми та виховними технологіями, дає можливість батькам природно спостерігати за власною дитиною в умовах дитячого колективу, оцінювати рівень її розвитку тощо.

Стало очевидним, що необхідні нові форми співробітництва сім'ї з педагогами, медиками, особливо для батьків, діти яких не відвідують ДНЗ, з урахуванням місця проживання (міс-

то, село), розробка тренінгових програм, призначених для майбутніх батьків та тих, які виховують дітей раннього віку тощо.

З метою виявлення знань та практичних дій батьків стосовно догляду та розвитку дітей раннього віку, їх ставлення до різних форм організації виховання дітей Державним інститутом проблем сім'ї та молоді за сприяння Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні у 2003 р. було проведено дослідження «Оцінка рівня знань, ставлення та практики батьків та фахівців стосовно догляду та розвитку дітей раннього віку», яке проводилось в п'яти областях України – Львівській, Хмельницькій, Київській, Харківській та Автономній Республіці Крим. У кожній області опитано близько 150 осіб, усього опитано 756 респондентів. 80% опитаних – матері, 20% – батьки. Опитували батьків дітей без вроджених вад розвитку, які мають принаймні одну дитину у віці до трьох років. В кожному регіоні для опитування відбирались батьки за ознаками віку та статі молодшої дитини у пропорційному співвідношенні [6].

Як відомо, грамотний підхід до виховання та розвитку дитини раннього віку – основа її подальшого фізичного та психічного благополуччя. За результатами дослідження 76% опитаних батьків зазначали необхідність отримання додаткової інформації щодо догляду та розвитку дітей до трьох років на сторінках фахових видань, за допомогою телепередач, консультацій. Простежується залежність рівня знань батьків від їх місця проживання (місто, село). Так, жителі сільської місцевості вдвічі більше незадоволені рівнем власних знань з питань розвитку і виховання дітей у порівнянні з жителями міст.

43% опитаних повідомили про труднощі, які виникли в родині після народження дитини. Серед них найбільше називають матеріальні труднощі (75%), тривогу щодо правильного розвитку дитини (26%) тощо. Батьки припускаються помилки у вихованні та догляді за дітьми, коли не враховують психологічні показники розвитку дитини, оскільки не знають на належному рівні, які поведінкові та мовленнєві ознаки є нормальними для дітей певного віку, а які сигналізують про серйозні захворювання.

Серед питань, що цікавлять усіх батьків, які виховують дітей раннього віку, на першому плані: надання першої медичної допомоги дитині (46%), ранній інтелектуальний розвиток

(44%), захворювання дітей раннього віку – профілактика, лікування (41%), навчання, виховання здорової дитини (41%) тощо.

Численні дослідження доводять, що здоров'я людини та її хвороби залежать від рівня підготовленості майбутніх батьків до народження дитини, перинатального періоду життя і моменту народження (С. Гроф). Натомість результати опитування батьків показали, що 35% сімей не планували народження дитини на певний період. Основними причинами відсутності планування народження дитини було: наявність в сім'ї вже двох і більше дітей; перебування батьків у незареєстрованому шлюбі; матеріальна незахищеність. Загалом 72% опитаних батьків готувалися до народження дитини. Однак усвідомлення необхідності підготовки та реальні дії відрізняються. Так, наприклад, половина респондентів говорила, що треба відмовитись від алкоголю аби народити здорову дитину, проте тільки 14% матерів та 12% батьків відмовилися від нього до зачаття дитини, 25% це зробили під час вагітності; третина говорила про необхідність відмови від куріння, але тільки 16% перестали курити до вагітності, а 18% – під час вагітності. Треба відмітити, що приготування під час вагітності практикується набагато частіше, ніж перед зачаттям.

Опитування батьків дозволило виявити їх ставлення до ролі матері і батька стосовно догляду та виховання дітей раннього віку. Більшість опитаних висловлює згоду з тим, що участь батька в розвитку дитини підвищує активність малюка в пізнанні оточуючого світу та позитивно впливає на розумові здібності, уміння спілкуватись. Це пов'язано, насамперед, із загальною демократизацією життя суспільства, зміною економічного статусу жінки і чоловіка, зміною пріоритетів, впливом зарубіжних практик, теорій і знань, що стали інформаційно доступними в умовах демократизації суспільства. Необхідно відмітити, що батьки (чоловіки) частіше висловлювали цілковиту згоду з цим твердженням (85%), ніж матері (70%), які є дещо стриманішими і рідше, ніж чоловіки, давали відповідь «цілком згодні».

За даними Міністерства охорони здоров'я України на сьогодні стан здоров'я дітей продовжує залишатися незадовільним з тенденцією до подальшого зростання захворюваності. Діти першого року життя мають найвищий рівень захворюваності, що пов'язано з більшою вразливістю дітей раннього віку [7].

За даними опитування, усвідомлюють необхідність регулярного спостереження дітей в медичних установах лише 28% батьків. У зв'язку з цим порушується єдність підходів у догляді за дитиною з боку батьків та медичного персоналу. Таке становище пояснюється рядом причин: низьким рівнем культури здоров'я дорослого населення; неусвідомленням чинників формування та зміцнення здоров'я; певною недовірою до медичних працівників; відсутністю знань з профілактики захворювань, важливості практичних дій стосовно збереження та зміцнення здоров'я дітей та їх повноцінного фізичного розвитку.

Аналіз реального стану виховання дітей раннього віку свідчить, що значна частина батьків обирає методи авторитарного впливу на дитину. Процес виховання відбувається спонтанно, залежить від особистісних переконань батьків, їх власного досвіду.

68% батьків у той чи інший спосіб намагаються виховувати в дітей слухняність як необхідну рису характеру. Причому досить велика частка як батьків, так і матерів вдаються до таких способів впливу на дитину, які не зовсім відповідають віковим особливостям та не завжди можуть бути сприйняті нею: настійливо і терпляче повторюють їй свою вимогу (42%); пояснюють важливість і необхідність очікуваної від неї дії (17%).

Досить значна частка батьків (табл. 1) невинувато емоційно реагує на відмову дитини виконати пред'явлену вимогу:

- нервує, підвищує голос тощо;
- застосовує фізичні покарання (шльопання, штовхання, грубі фізичні дотики, ставлення в куток тощо);
- лякає дітей міфічними істотами;
- карає тимчасовою ізоляцією від улюблених занять чи емоційним відчуженням;
- вдається до погроз та інших деструктивних способів впливу.

З метою покарання батьки (чоловіки) частіше за матерів ставлять дітей у куток, настійливо вимагають, щоб дитина виконала їхню вимогу, лякають дітей міфічними істотами, які здатні завдати дитині шкоди, якщо вона не слухатиметься, проте реально застосовують фізичні покарання на 1% менше, ніж матері.

Невелика частина батьків (8% як батьків, так і матерів), у разі, коли дитина не слухається, вдаються до таких форм впливу, як обіцяння винагороди за виконання вимоги. Ще менша

кількість (близько 5%) ставлять малюкам за приклад інших дітей (ровесників, друзів, братів, сестер). І практично одиниці (близько 3% опитаних батьків) говорили, що просто виконують щойно пред'явлену дитині вимогу самі, без її участі.

В Україні існують різні типи закладів для виховання і розвитку дітей раннього віку (ясла, ясла-садок, ясла-садок компенсуючого типу, ясла-садок комбінованого типу, центри розвитку дитини тощо) [8]. 14% опитаних батьків, які виховують дітей раннього віку, користуються послугами дошкільних навчальних закладів та інших форм догляду за дитиною – 6%. Однак більшість батьків потребує додаткових послуг щодо догляду та розвитку дітей раннього віку: центри матері і дитини при дошкільних закладах із систематичною консультацією батьків фахівцями, ясла-садки комбінованого типу, до складу яких можуть входити групи загального розвитку, санаторні, сімейні, прогулянкові, короткотривалого перебування тощо. Найвищий рейтинг серед послуг, якими хотіли б скористатися батьки, утримують центри розвитку дитини раннього віку (67%). Актуальним для сільської місцевості є розширення мережі сезонних дитячих садків. Особливої уваги і піклування муніципальних служб потребують дитячі ігрові майданчики, оскільки є основним місцем проведення дозвілля дитини раннього віку.

Таблиця 1

Частка батьків, які вдаються до неконструктивних способів впливу на дитину, %

Способи впливу дорослих на дитину	Батьки	Матері
Нервування, підвищення голосу	12	14
Застосування фізичних покарань	9	10
Загрожуєте фізичним покаранням («якщо ти цього не зробиш, надаю по попії»)	7	8
Розповідаєте про міфічних істот, що карають дітей («Бабай», «Баба Яга» і т. п.)	9	7
Змушуєте виконати вимогу, загрожуючи покаранням	7	6
Ставите в кут, садите в крісло чи в ліжечко і не дозволяєте виходити	5	3
Караєте тимчасовою ізоляцією від улюблених занять (не дозволяєте гратися з іграшками, дивитися телевізор, не йдете гуляти та ін.)	3	2
Караєте тимчасовою емоційною ізоляцією (не розмовляєте, не граєтеся з дитиною)	2	2

Погрожуєте розповісти про неслухняність іншому, більш «суворому» члену родини	1	4
---	---	---

Ефективним заходом має стати налагодження діяльності інституту домашніх вихователів, консультантів з питань розвитку та виховання дітей раннього віку при дитячих поліклініках, жіночих консультаціях, центрах соціальних служб для молоді, розширення мережі та підвищення дієвості кабінетів здорової дитини при дитячих поліклініках, створення на їх базі відділень профілактики захворювань, розповсюдження інформації серед населення щодо їх роботи. Зважаючи на скорочення мережі дошкільних навчальних закладів, неспроможність значної частки батьків оплачувати перебування дитини у дошкільному навчальному закладі, недостатнє їх фінансування, низькі показники охоплення дошкільною освітою дітей із сільської місцевості, необхідно спрямовувати зусилля на розробку системи медико-соціальної та психолого-педагогічної підтримки сім'ї на різних етапах її життєдіяльності, яка відповідала б потребам сім'ї та вимогам сучасності, впровадження інтегрованого підходу до розвитку дітей раннього віку.

Висновки. Аналіз ситуації в Україні щодо інтегрованого підходу до розвитку дітей раннього віку, проведений Державним інститутом проблем сім'ї та молоді у 2003 р., результати опитування батьків та фахівців із догляду за дітьми виявили недостатній рівень знань та практичних дій батьків щодо розвитку дітей раннього віку, потребу сімей в отриманні кваліфікованої допомоги, створенні сучасних центрів та закладів, які б здійснювали догляд та виховання дітей до трьох років тощо.

Отже, подальшого вивчення потребують форми та методи педагогічної просвіти батьків, розробка програм, курсів, спрямованих на підтримку та навчання батьків, формування в них навичок усвідомленого батьківства, розуміння цінності раннього дитинства в становленні та розвитку особистості. На часі – розробка системи моніторингу та оцінки забезпечення повноцінного розвитку дітей раннього віку та її апробація в декількох областях України з метою досягнення цілей і реалізації завдань, спрямованих на захист прав дітей в Україні.

Література

1. *Збірник* нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей. – К., 2002. – 318 с.
2. Світ, сприятливий для дітей: підсумковий документ спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН в інтересах дітей. – К.: Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, 2003. – 71 с.
3. *Голубева Л.Г., Леценко М.В., Печора К.Л.* Развитие и воспитание детей раннего возраста // Учебн. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. / Под ред. В. А. Доскина, С. А. Козловой. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 192 с.
4. Уход за детьми младшего возраста и их развитие. – ЮНЕСКО, Сектор образования, 1999. – 48 с.
5. *Машовець М. А.* Підготовка студентів до співпраці з батьками дітей дошкільного віку. – К., 2000. – 128 с.
6. Ранне дитинство: стан, проблеми, перспективи розвитку / О. М. Денисюк (кер. авт. кол.), Г. В. Беленька, О. В. Богініч та ін. – К.: Держ. ін-т пробл. сім'ї та молоді, 2003. – 116 с.
7. Стан здоров'я дітей та підлітків в Україні та надання їм медичної допомоги за 2002 рік: Стат.-аналіт. довід. – К., 2003. 201 с.
8. Детский сад и семья/ Под ред *В. К. Котырло, С. А. Ладывир.* – Киев, 1984. – 192 с.

© Денисюк О.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ З СІМ'ЄЮ

СІМ'Ї ЗАМІЩУВАЛЬНОЇ ОПІКИ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Галина Бевз

У статті розглядаються діючі сімейні форми заміщувальної опіки над дітьми. Аналізуються суб'єктивні та об'єктивні чинники, які визначають соціально-психологічні характеристики різного юридичного статусу сімей заміщувальної опіки. Доводиться важливість надання дитині повноцінного правового та психологічного захисту. Вказується на необхідність підготовки батьків до виконання ними функцій заміщувальної опіки.

В статье рассматриваются действующие семейные формы замещающей опеки детей. Анализируются объективные и субъективные факторы, определяющие социально-психологические характеристики разного юридического статуса замещающих семей. Доказывается важность получения ребенком полноценной правовой и психологической защиты. Указывается на необходимость подготовки родителей к выполнению ими функции замещающей опеки.

Forms of displacing custody towards children in families are viewed in the article. Subjective and objective indexes, which define social-psychological characteristics of different juridical statuses of families with displacing custody, are analyzed in the article. The importance of providing the child with valuable juridical and psychological protection is proved in the article. The importance of preparing the parents to fulfilling the function of displacing custody is noted in the article.

Ключові слова: заміщувальна сім'я, прийомна сім'я, прийомні діти, опікуни/піклувальники, усиновителі/удочерители, правовий і соціально-психологічний статус дитини.

Проблема. Ініціювання в Україні розбудови сімейних форм державної опіки створює умови для реалізації права дитини, яка втратила турботу біологічних батьків, на проживання в заміщувальній сім'ї. Даний факт потребує вивчення діючих форм сімей-

ного влаштування дітей (прийомна сім'я, усиновлення/удочеріння, опіка/піклування) та визначення їх відмінностей між собою. На сьогоднішній день статистичні дані свідчать, що кількість сімей, в яких проживають біологічно нерідні діти, є значною соціальною групою населення, яку не можна ігнорувати [1, 222 – 223]. Проте на даний час майже відсутні наукові порівняльні дослідження специфіки функціонування різних форм сімейного виховання біологічно нерідних дітей та особливостей консультативної та психотерапевтичної роботи з названими категоріями сімей.

Метою статті є презентація результатів дослідження соціально-психологічних характеристик діючих форм заміщувальної опіки над дітьми та їх ролі при організації допомоги зазначеним категоріям сімей (соціальної підтримки, проведення консультативно-терапевтичної роботи). *Об'єктом* дослідження було обрано сім'ї, в яких проживають біологічно нерідні діти (сім'ї усиновителів, прийомні сім'ї, опікуни/ піклувальники). *Предметом* вивчення виступили соціально-психологічні характеристики сімей заміщувальної опіки відповідно до їхнього юридичного статусу. *Методологічною* базою проведення дослідження слугує системний підхід, який надав можливість розглянути явище у взаємодії всіх його складових та на різних рівнях функціонування системи (Л. Берталанфі, М. Боуен, В. Садовський).

Результати дослідження проблеми та обговорення. Дослідження проводилися впродовж 2000–2003 років. Вибіркою слугували прийомні батьки, а також сім'ї, які звернулися до Центру «Прийомна сім'я» міста Києва з проханнями про допомогу у вихованні біологічно нерідних дітей (усиновителі, опікуни та піклувальники). Таким чином дослідженням було охоплено 76 прийомних сімей, 30 опікунів/піклувальників, 25 сімей усиновителів, п'ять з яких були спеціально запрошені до співбесіди (контрольна група). Термін проживання дітей в сім'ях заміщувальної опіки коливався від 1 до 15 років. Під час дослідження були застосовані такі *методи* як аналіз наукових джерел з питань заміщувальної опіки та нормативно-правових документів, що визначають статус зазначеної категорії батьків, аналіз ситуації виникнення у батьків потреби в допомозі, включене спостереження, фокус-групи, учасниками яких були прийомні батьки, усиновителі, опікуни/піклувальники.

Аналіз нормативно-правових документів встановив наявність різних юридично закріплених соціальних статусів громадян, які виховують біологічно нерідних дітей, що відповідає таким видам сімейного влаштування дітей як: усиновлення/удочеріння, опіка/піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу – ДБСТ [2], патронат [3, 88]. Три останні форми стосуються ситуацій, коли діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, влаштовуються в сім'ї громадян на повне державне утримання. На даний час в нашій країні не діє система патронатного влаштування дітей внаслідок невизначеного нормативно-правового механізму її регулювання, а ДБСТ в місті Києві – не створені. Тому в коло нашого дослідження не було включені дані форми опіки над дітьми. Дослідженням було виявлено взаємовплив об'єктивних та суб'єктивних характеристик заміщувальних сімей. Перша стосується перш за все юридично встановленого статусу сімей заміщувальної опіки, друга – стереотипів, упереджень громадян, особистого ставлення батьків заміщувальної опіки та представників державної влади як до самої концепції сімейних форм влаштування дітей, так і до виконання своїх функцій при їх реалізації.

Дослідженням було встановлено, що наскрізною характеристикою всіх названих видів опіки над дітьми є виконання громадянами функції заміщувальної опіки (замість біологічних батьків) стосовно дитини, яка влаштована чи передана до їхньої сім'ї. Згідно функціонального підходу виконання сім'єю функцій забезпечує рольову взаємодію всіх членів сім'ї як малої групи і як соціального інституту. Дослідження показало, що виконання батьками функції заміщувальної опіки можна розглядати як соціальне замовлення, що само по собі не змінює типових функцій сім'ї, а надає їм дещо іншого забарвлення: розширює її функціонування на рівні соціального інституту (показники достатньої відкритості сімейної системи) [4, 33] і підвищує значення внутрішньосімейного запасу стресостійкості та показників здорового функціонування [5, 48].

Дослідження засвідчило, що потреба в допомозі виникає у всіх батьків у ситуаціях ускладнення їхніх стосунків із вихованцями, а саме: переживання дитиною вікової кризи (40%), проблеми батьківсько-дитячих взаємин (45%), власне сімейні труднощі (матеріальні, пов'язані із власним здоров'ям, похилим

віком тощо), що обмежувало можливості дорослих турбуватися про дітей (60%). Наприклад, жінка – опікун так описує свою ситуацію: «Онука пізно приходять, а дід – хворий. Вона його розбудить, а він потім довго не може заснути, нервує, свариться. Не можу я більше турбуватися про неї і про діда. Прийшов уже мабуть час комусь і про нас потурбуватися, а онуці і діла немає, гуляє собі, тай годі... Важко мені».

Дослідження засвідчило, що різний юридичний статус батьків заміщувальної опіки по-різному впливає на особливості перебігу буття членів сім'ї, що перш за все позначається на спілкуванні та налагодженні стосунків як внутрішньосімейних, так і з соціальним оточенням (сусідами, друзями, державними органами опіки та піклування, службами соціального обслуговування, як-то Центри соціальних служб для молоді, лікарні, навчальні заклади тощо). Дослідженням було виокремлено такі категорії характеристик сімейних форм опіки над дітьми: матеріальне утримання дітей в заміщувальній сім'ї (1), повноваження батьків стосовно виховання (2), відкритості для дитини інформації щодо її минулого, (3) можливих ризиків для дитини внаслідок відмови батьків від виконання функції заміщувальної опіки (4). Дослідження засвідчило, що названі третя та четверта категорії обумовлені функцією уповноваженого суб'єкта (фізична/юридична особа) заміщувальної опіки над дитиною і їх можна розглядати її похідними.

1. Матеріальне забезпечення утримання дітей в заміщувальній сім'ї: наявність повного державного утримання дитини (приймна сім'я); щомісячна матеріальна допомога на підопічну дитину (опіка/піклування), відсутність будь-якої матеріальної підтримки з боку держави (усиновлення / удочеріння).

2. Повнота повноважень батьків заміщувальної опіки стосовно дитини: утримання та виховання дитини в сім'ї на правах сина чи доньки, законне представництво інтересів дитини (усиновлення/удочеріння); виконання функцій законного представника інтересів дитини при врахуванні рекомендацій органу опіки та піклування щодо збереження її особистих та житлових прав (опіка/піклування); тимчасове виконання виховних функцій стосовно підопічної дитини на період функціональної неспроможності її біологічних батьків (приймна сім'я). В ситуації влаштування дитини до прийомної сім'ї правозахисні функції

стосовно дитини покладаються на орган опіки та піклування виконавчого комітету міських рад, чи державних адміністрацій.

3. Відкритість інформації для дитини щодо її минулого. Наукові джерела зазначають, що для формування здорової ідентичності дитини важливими є чинник доступності та безперервності інформації для дитини щодо її походження [6, 7, 8]. Даний показник ігнорується в ситуації приховування, чи неадекватного подання дитині фактів щодо її біологічного походження (як-то усиновлення). Стосовно ситуації опіки/піклування та прийомної сім'ї інформація про біологічних батьків є безпосередньо доступною для дитини. Проте постає питання про належне та компетентне її надання дитині та адекватність інтерпретації. Спеціальна робота по навчанню батьків щодо збереження та переосмислення минулого дитини забезпечується в ситуації організації професійної підтримки прийомних сімей через діяльність Центрів підтримки сімей заміщувальної опіки. З цією метою для кожної прийомної дитини створюється «Книга життя», яка відкривається першими відомостями про дитину та поповнюється новими даними з життя дитини в заміщувальній сім'ї. Фотографії біологічних та прийомних батьків, родичів дитини, попереднього місця її проживання знаходять тут належне місце. В ситуаціях опіки/піклування проведення подібної роботи не передбачено і віддано на розсуд самих опікунів/піклувальників, а в ситуації усиновлення – відмічається тенденція ігнорування будь-яких зв'язків із минулим дитини. Дослідженням було встановлено, що прагнення до конструктивного поєднання минулого та актуального досвіду дитини притаманне лише прийомним батькам. Визначальним тут виявився факт проходження ними спеціальної підготовки та подальшої їхньої співпраці із службою супроводу. Поведінка таких прийомних батьків перш за все спрямовується на підтримку біологічної пам'яті прийомних дітей, збереження їх особистісних прав: на ім'я, національність, отримання інформації про своїх біологічних родичів та, за можливості, – спілкування з ними, що разом, хоча і ускладнює ситуацію турботи прийомних батьків про дитину, проте привносить необхідний для повноцінного розвитку дитини та формування її ідентичності чинник відкритості та безперервності.

4. Наслідки відмови батьків від функцій заміщувальної опіки. Будь-яке юридичне оформлення заміщувальної опіки має

зворотний процес, будь-то усиновлення/удочеріння, опіка/піклування, чи прийомна сім'я. Наукові дослідження свідчать, що втрата дитиною турботи батьків внаслідок їх смерті чи нехтування потребами дитини несе в собі патогенний чинник щодо подальшого розвитку дитини, який згідно DSM – IV класифікується як тяжкий. Юридичне закріплення в нашій країні права усиновителів на тайну щодо походження дитини можна розглядати як потенційний стресогенний чинник для дитини непередбачуваної дії. Учасники фокус-групи засвідчили, що, як правило, тайна усиновлення/удочеріння, залишається невідомою лише для самої дитини, а розусиновлення кличе за собою її розкриття. Таку ситуацію можна розглядати як травмуючу для дитини перш за все тому, що дитина не може самостійно, без сторонньої допомоги, виробити адекватні способи її подолання. Науковці відзначають, що ситуація повторної втрати дитиною значущих близьких людей, активізує патогенні психологічні процеси акумулятивної дії [5; 6; 7]. Дослідженням було виокремлено типові ситуації «дитячих втрат», які вона зазнає внаслідок втрати турботи біологічних батьків: втрата значущого дорослого при сформованій до нього прихильності, відмова від дитини в пологовому будинку, запис батька зі слів (матері чи іншої особи), нехтування віковими потребами дитини, втрата звичного соціального оточення та контактів з референтною групою, друзями, що може відбуватися як одночасно, так і почергово [5, 16].

Майже всі батьки-усиновителі, які зверталися до Центру, засвідчили про закритість інформації для усиновлених дітей про їх походження. Проте при першій телефонній розмові усиновителі наголошували працівникам Центру на тому, що у них виховується дитина-сирота, і вони хотіли б дізнатися, яку допомогу вони можуть отримати в Центрі. Всі усиновителі мали легенду про біологічну спорідненість між ними та усиновленими дітьми, що підкріплювалося різними ритуалами та «сімейними історіями». Проте в бесіді з'ясувалося, що вони протиставляють себе усиновленим дітям, підмічаючи їх відмінності, акцентуючи на тих труднощах, з якими їм довелося зустрітися. Усиновителі також зважували на те, що при своєчасному їх поінформуванні про можливі ускладнення стосовно усиновленої дитини, вони, можливо, не допустилися подібної помилки і шукали б іншу дитину. Слід зазначити, що ситуація усиновлення передбачає

право батьків на вибір кандидатури дитини для її усиновлення. Усиновителі так описували свою ситуацію: «Я не могла передбачити такої економічної кризи: я не можу належним чином утримувати ні себе, ні дитину»; «Держава мусить допомагати таким дітям. Він мені таке творить, що інколи руки опускаються. Мабуть «батьківські гени» просинаються». Проте, висловлюючи такі думки, вони продовжували турбуватися про усиновлену дитину, постійно шукаючи підтримки та апелюючи при цьому до давно вже неіснуючого сирітського статусу дитини, який був скасований в судовому порядку по факту усиновлення/удочеріння дитини. Деякі із усиновителів відмічали, що при наданні їм економічної підтримки всі їх труднощі будуть вирішені. Встановлені дослідженням різноспрямовані тенденції усиновителів (необхідність турбуватися про біологічно нерідну дитину і психологічне відторгнення дитини) можуть призвести до розвитку внутрішньоособистісного конфлікту, що зумовить включення захисних механізмів, як-то раціоналізація, чи компенсаторних – маніпуляція, пошук додаткових людських ресурсів та матеріальних інвестицій тощо.

Нами також були проведені порівняльні зустрічі з усиновителями, які безпосередньо не зверталися до Центру за професійною допомогою, а були спеціально запрошені як контрольна група. Під час бесіди вони ні разу не обмовилися про те, що усиновлена ними дитина є нерідною. Усиновителі контрольної групи теж підкреслили важливе значення легенди щодо їхньої біологічної спорідненості з дитиною і розповідали про кроки, які їм довелося для цього зробити: зміна місця проживання, імітація вагітності тощо. В бесіді усиновителі контрольної групи неодноразово підкреслювали, що дитина росте схожою на них. Вони теж вказували на труднощі, проте не жалкували про свій вчинок і робили акцент на відчутті радості, яку вони отримали внаслідок усиновлення дитини. Усиновителі контрольної групи ні разу не посилалися на «патологічні гени» усиновлених дітей, хоча всі свідчили і про пережиті моменти складної дитячої поведінки, і «період крадіжок», і труднощів у навчанні тощо. Можна припустити, що діти, усиновлені громадянами контрольної вибірки, були безумовно ними прийняті. Таку ситуацію вдало демонструє народна приказка: «своя ноша – не тяжка» та «не та матір, що породила, а та – що виростила».

Дослідження показало, що, проживаючи в одному економічному просторі, усиновителі по-різному сприймають економічні труднощі: одні як нездоланну перешкоду і вдаються до маніпуляцій, інші – як труднощі, шукаючи способи їх подолання разом з усиновленою дитиною, як одна сім'я. Можна зробити припущення, що усиовлення сприймається як тягар тими батьками, які відокремлюють себе від дитини і постійно пам'ятають, що вона їм є біологічно нерідною. Ситуацію ж безумовного прийняття дитини народжує відчуття спільноти, що сприяє створенню доброзичливого мікроклімату для адекватного розвитку дитини.

Включене спостереження, фокус-групи із представниками різних форм заміщувальної опіки підтвердили важливість для здорового функціонування сім'ї заміщувальної опіки попередньої підготовки та подальшого професійного супроводу (що на практиці реалізується лише в ситуації прийомного батьківства). Прийомні батьки засвідчили, що організація державної підтримки має особливе значення в перші роки становлення прийомної сім'ї, а в подальшому – її значення не зменшується, проте реалізується в більш опосередкованих формах. Прийомні батьки вказали, що відкритість їх сімей співпраці із службою супроводу виявилась важливою умовою ефективності виконання ними функцій заміщувальної опіки. Прийомні батьки визнали ефективними такі форми та засоби підтримки прийомних сімей: індивідуальні та сімейні консультації, група зустрічей, «Літня школа прийомних сімей», до якої від'їжджають всі члени прийомної сім'ї, зустрічі по оцінці, закріплення за прийомною сім'єю соціального працівника по забезпеченню її належної підтримки та призначення відповідального за роботу по захисту прав прийомної дитини, що разом сприяє захисту сім'ї заміщувальної опіки від некомпетентних посягань на її приватне життя, та забезпечує оперативність і адекватність надання допомоги як дитині, так і сім'ї.

Найпроблемнішою зоною виявилася ситуація опіки/піклування. Більшість з опікунів/піклувальників, які зверталися до Центру, виказували прохання щодо переоформлення їхнього статусу на статус прийомної сім'ї, передбачаючи за цим лише грошове утримання своїх вихованців. Інші форми підтримки, що пропонувалися працівниками Центру були ними відхилені як непотрібні. Як правило опікуни та піклувальники сприймали

дитину в ракурсі їхньої родинної приналежності, як продовжувача свого роду, носія сімейних особливостей (як позитивних, так і негативних): «Виросте і теж, мабуть, як мати десь повіється. Окрім мене у нас ніхто хати не тримається»; чи як потенційного реалізатора сімейного антисценарію: «Хай все бачить, щоб так не робив, як його батько». Даний факт підтверджує дію чинника передачі міжпоколінних патернів, які стосуються поведінки членів сім'ї, стилів вирішення ними життєвських проблем, формування залежностей тощо.

Узагальнюючи вищеописане можна зазначити, що в ситуації заміщувальної опіки є два напрямки: матеріальне забезпечення утримання дитини і чинник законного представництва її інтересів; що графічно можна зобразити у вигляді трикутника, сторони якого сходяться лише в одній ситуації – наявності у дитини біологічної сім'ї чи сім'ї усиновителів (як юридично прирівняної). В інших ситуаціях функцію утримання та представлення інтересів дитини, позбавленої батьківської опіки, бере на себе держава засобом делегування повноважень відповідним відділам та органам державної влади.

Схема (рис 1.) добре демонструє, що ситуація організації в Україні державної опіки над дітьми не має визначеного уповноваженого органу (що передбачає персональну відповідальність) за належне (згідно потреб вікового розвитку) тимчасове утримання дитини та захист її прав, що вносить перепони становно розвитку та поширення в країні повноцінної системи заміщувальної опіки і надає простір для різних маніпуляцій (усвідомлених і неусвідомлених) зі сторони як самих батьків, так і органів державної влади.

Проведене дослідження не претендує на вичерпність. Проте отримані дані надають можливість зробити *висновки*:

– Основною функцією громадян, які взяли на виховання біологічно нерідних дітей (прийомні батьки, усиновителі, опікуни та піклувальники) є заміщувальна опіка над біологічно нерідними дітьми.

– Функцію заміщувальної опіки над біологічно нерідними дітьми можна розглядати як соціальне замовлення, виконання якого не вносить зміни в типовий набір функцій сім'ї, а видозмінює їх змістовне наповнення, розширюючи соціальне їх

значення і висуваючи вимоги до характеристик здорового функціонування сімейної системи.

– Заміщувальна опіка має декілька юридично закріплених діючих форм реалізації як-то: усиновлення, опіка/піклування, прийомна сім'я, які різняться такими соціально-психологічними показниками як забезпечення матеріального утримання дитини та рівень повноважень стосовно захисту її прав та інтересів.

Рис 1. Організація державної опіки над дітьми в Україні

Дослідження підтвердило, що повноцінний соціально-психологічний статус дитини може забезпечити лише біологічна сім'я чи споріднена з нею сім'я усиновителів, при умові попередньої організації спеціальної підготовки усиновителів.

Приймна сім'я (а також ДБСТ та патронатна сім'я) має виконувати функцію тимчасової підтримки дітей на випадок функціональної неспроможності їхніх біологічних батьків. Організація спеціальної підготовки кандидатів у прийомні батьки та подальшого їх професійного супроводу забезпечить адекватність та відповідність заміщувальної опіки віковим потребам та інтересам дитини.

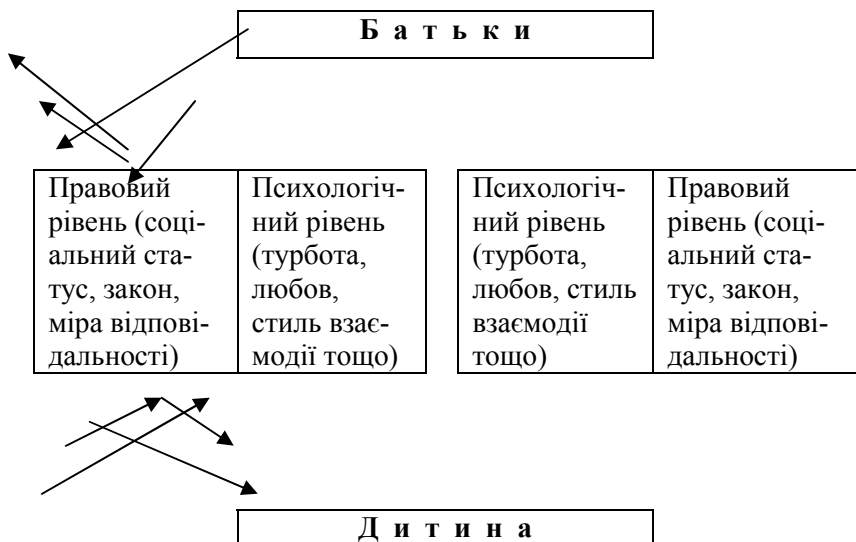

Рис. 2. Схеми «Циркулярна модель опіки»

При консультативній та психотерапевтичній роботі з сім'ями заміщувальної опіки слід враховувати як об'єктивні характеристики їхнього соціально-правового статусу, так і суб'єктивні – їх ставлення до власного вибору та діючі в громаді стереотипи та упередження.

Ситуація заміщувальної опіки приховує в собі стресогенні чинники, що можуть ініціювати включення механізмів психологічного захисту, і тим самим призвести до викривленого виконання батьками функції заміщувальної опіки над дітьми.

Юридично закріплена тайна усиновлення приховує в собі стресогенні чинники непередбачуваної дії, що ускладнює ситуацію розвитку дитини [9].

Тема заміщувальної сімейної опіки потребує продовженого наукового дослідження та проведення порівняльних характеристик стосовно ефективності кожного із її видів з метою організації належного розвитку та повноцінного захисту дитини в ситуації виховної неспроможності її біологічних батьків.

Література

1. *Державна доповідь* про становище дітей в Україні за підсумками 2002 року. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. – 232 с.
2. Збірник нормативно правових актів у сфері захисту прав дітей Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ). – К.: РА «Прем'єр Медіа», 2003. – 412 с.
3. Сімейний кодекс України: Офіційний текст. – К.: Кондор, 2004. – 104 с.
4. Основы психологии семьи и семейного консультирования: Учеб.пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под общ. ред. *Н.Н.Посысоева*. – М.: Из-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. – 328 с.
5. *Бевз Г.М., Пеша І.В.* Дитина в прийомній сім'ї: нотатки психолога. – К.: УІСД, 2001. – 101 с.
6. *Психическое развитие воспитанников детского дома* / Под ред. И.В. Дубровиной, А.Г. Рузской. – М.: Педагогика, 1990. – 264 с.
7. Самосознание и защитные механизмы личности: Хрестоматия. – Самара: Издательство Дом «БАХРАМ –М» 2003 – 656 с.
8. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
9. *Асанова Н.К.* Психосоциальное развитие младенцев и детей, воспитывающихся в учреждениях: Методическое пособие. – М.: Институт детской психотерапии и психоанализа, 1997. – 32 с.

© Бевз Г.М.

МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВІДУ ВІЛ-ІНФІКОВАНИХ ДІТЕЙ ТА ЇХ СІМЕЙ

Борис Лазоренко, Лариса Булах

Ефективна модель соціально-психологічного супроводу ВІЛ-інфікованих дітей та їх сімей включає багатопрофільну команду фахівців, яка складається з лікаря, психологів, юриста,

соціальних працівників, дитячих вихователів, волонтерів. Фахівці працюють у постійному взаємозв'язку між собою, залучають до надання послуг клієнтам можливості партнерських організацій, стимулюють розвиток активності самих клієнтів центру – батьків, опікунів – у забезпеченні належної якості життя їх сімей.

Эффективная модель социально-психологического сопровождения ВИЧ-инфицированных детей и их семей включает многопрофильную команду специалистов, которая состоит из врача, психологов, юриста, социальных работников, детских воспитателей, волонтеров. Специалисты работают в постоянной взаимосвязи друг с другом, привлекают к предоставлению услуг клиентам возможности партнерских организаций, стимулируют развитие активности самих клиентов центра – родителей, опекунов — для обеспечения соответствующего качества жизни их семей.

An effective model of social-psychological maintenance of HIV-infected children and their families includes a team of specialists who work in different fields, including doctor (medic), psychologists, lawyer, social workers, children educators, volunteers. Specialists indwell close relationships with each other. They also immerse different partner organizations that provide clients with different services, stimulate development of activity of clients of the center – parents and tutors in providing appropriate quality of life of their families

Ключові слова: ВІЛ-інфіковані діти, сім'ї з ВІЛ-інфікованими дітьми, соціально-психологічний супровід.

Проблема. Однією з актуальних проблем сучасного етапу розвитку епідемії ВІЛ/СНІД в Україні є зростання кількості ВІЛ-інфікованих дітей та сімей, в яких виховуються такі діти. Зрозуміло, що влаштувати ВІЛ-інфіковану дитину у звичайний дитячий садок є непростим завданням. Часто молоді мами не мають можливості залишити на когось свою дитину для вирішення різноманітних життєвих питань (відвідати поліклініку, взяти необхідну довідку, просто зробити поточні закупівлі продуктів тощо). Окрім того у мам, батьків, опікунів виникає багато різних питань, що стосуються психологічних, юридичних порад і консультацій та соціальної допомоги їм та їх маленьким ВІЛ-позитивним членам родин.

Адекватною спонтанною відповіддю на цей виклик з боку державних та громадських організацій, які працюють у цій сфері, було створення денного центру для дітей та сімей з ВІЛ/СНІД, зокрема у м. Києві, який би надавав необхідну соціально-психологічну допомогу. На сьогодні вже накопичено певний позитивний досвід такої допомоги [1–5]. Проте існує нагальна потреба у дослідженні набутого досвіду функціонування такого центру, розробці методики соціально-психологічного супроводу таких дітей та створенні моделі подібних центрів у різних регіонах України, де ця проблема стоїть дуже гостро.

Метою статті є аналіз існуючого досвіду створення та діяльності роботи денного центру для дітей та сімей з ВІЛ-інфекцією у м. Києві, розробка методики та моделі соціально-психологічного супроводу ВІЛ-інфікованих дітей та їх сімей для вдосконалення діючої моделі такого центру.

Результати дослідження проблеми та обговорення. Вивчення досвіду створення та діяльності денного центру для ВІЛ-інфікованих дітей та їх сімей у м. Києві показує, що необхідність утворення такого центру усвідомлювалась представниками різних державних та недержавних організацій. Більше того започатковувались відповідні ініціативи у вигляді проектних пропозицій. Проте на практиці знайшов підтримку проект ВБО «Всеукраїнської мережі людей, що живуть з ВІЛ/СНІД» створення денного центру «Наша родина», який був профінансований Представництвом Дитячого фонду ООН в Україні, підтриманий Київським міським центром соціальних служб для молоді та ЦССМ Дніпровського району. В основу реалізації проекту була покладена Концепція надання позалікарняної допомоги ВІЛ-інфікованим та здійснення догляду за хворими на СНІД (Наказ МОЗ України № 284 від 24/07/2002).

Для реалізації цього проекту були також залучені ресурси Українського та Київського центру профілактики і боротьби зі СНІД, науково-методичне забезпечення з боку Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

Важливою умовою підтримки цього проекту була настанова Київського міського центру соціальних служб для молоді на розвиток мережі доступних соціальних послуг для дітей, молодих сімей, що постраждали від ВІЛ/СНІД в територіальній громаді міста. В цілому саме завдяки ефективній взаємодії усіх

зацікавлених партнерів цього проекту стали можливими досягнення успіхів у вирішенні життєвих проблем ВІЛ-позитивних дітей та членів їх родин.

Найвагомішим результатом спільної діяльності є опрацьована за досить короткий для такого проекту час діюча модель денного центру для дітей та родин, уражених цією хворобою. Більше того, за час існування центр розширив свою діяльність у просторі і часі. На початку діяльності фахівці центру проводили лише консультативну роботу з членами родини, опікунами уражених ВІЛ/СНІД дітей. Проте в процесі діяльності виникла необхідність запровадження соціально-психологічного супроводу ВІЛ-позитивних дітей та сімей.

Соціально-психологічний супровід передбачає надання необхідних послуг не лише безпосередньо в приміщенні центру, а й за місцем проживання клієнтів, а також організацію і проведення оздоровчих та культмасових заходів для дітей та членів їх родин. Наприклад, організація оздоровлення та відпочинку дітей у лікувально-оздоровчих закладах, проведення екскурсій для дітей в зоопарк, ляльковий театр тощо.

Організація такої злагодженої роботи передбачає створення ефективно працюючої команди різних фахівців-медиків, психологів, юриста, соціальних працівників, вихователів. Важливою вимогою до учасників цієї команди є не тільки відповідна фахова підготовка, а й ґрунтовне знайомство з проблемами ВІЛ/СНІД, особисте толерантне ставлення до людей з цією хворобою. Слід враховувати також, що переважна більшість клієнтів центру має подвійний діагноз ВІЛ/СНІД та наркоманія, а також знаходиться через своє наркоспоживання у конфлікті з законом, певна частина неодноразово відбувала покарання у місцях позбавлення волі.

Однією з особливостей багатопрофільної команди є участь у її роботі соціальних працівників, які є колишніми наркозалежними та ВІЛ-інфікованими, мають відповідний життєвий досвід та знають проблему «з середини», і тому є реальним життєвим прикладом для наркозалежних батьків-користувачів центру повернення до нормального життя.

Для набуття необхідних навичок співпраці такої багато-профільної команди та підвищення кваліфікації окремих співробітників використовувались такі навчально-методичні засоби:

- участь у спільних тренінгах, присвячених конкретним проблемам діяльності центру;
- внутрішні інтервізії;
- аналіз окремих складних випадків та супервізійні заняття з провідними фахівцями у сфері допомоги дітям та дорослим при ВІЛ/СНІД;
- систематичні робочі наради;
- моніторинг та оцінка виконаних завдань проекту та стану справ;
- вирішення внутрішніх конфліктних ситуацій між співробітниками центру;
- систематичне проведення груп взаємодопомоги за участю працівників центру.

Тематика груп взаємодопомоги була найрізноманітнішою, зокрема опрацьовувались такі теми, як «Навіщо потрібно знати про свій діагноз», «Як позбутись наркозалежності», «Керування емоціями», «Як вирішувати конфлікти в сім'ї», «Цінність шлюбних стосунків», «Розкриття діагнозу в сім'ї», «Взаємостосунки з батьками», «Подолання депресії», «Як побороти бажання вколотися», «Важливість позитивного мислення» та інші.

Не менш важливим для розробки діючої моделі соціально-психологічного супроводу є опрацювання та вдосконалення технологій спільної роботи та взаємодії працівників денного центру «Наша родина» з іншими партнерськими організаціями міста, забезпечення для клієнтів комплексу послуг як фахівцями центру, так і спеціалістами інших партнерських організацій (наприклад, надання допомоги особам, які повернулись з місць позбавлення волі, отримання антиретровірусного лікування, влаштування ВІЛ-позитивної дитини у дитячій садок, допомога у працевлаштуванні, направлення до реабілітаційного центру тих, хто хоче позбутись наркотичної залежності та інші).

Ефективною виявилась співпраця соціальних працівників, психолога і юриста, поєднання індивідуальної та групової роботи, знайомство та встановлення дружніх зв'язків мам та дітей під час спільного оздоровлення у пансіонаті «Берегиня» (завдяки організаційним зусиллям Київського міського центру соціальних служб для молоді, при фінансовому сприянні Державного комітету у справах сім'ї та молоді України).

Важливою особливістю належної організації соціально-психологічного супроводу є залучення членів родин, самих мам до волонтерської діяльності, яка виявилась для деяких з них важливим кроком до набуття нових професійних якостей, підставою для включення до складу штатних працівників центру та фактичного працевлаштування.

Друга особливість полягає у методичному забезпеченні розвитку життєвої компетентності родин з проблемою ВІЛ/СНІД, посилення їх спроможності вирішувати власні проблеми, а не перекладати їх на плечі працівників центру. Тобто важливо уникнути формування у членів родини рентних настанов, споживацьких настроїв. З цією метою розроблено карту клієнта та відповідний контракт, який укладається між родиною та центром з чітким визначенням прав та обов'язків сторін.

Крім того методика соціально-психологічного супроводу передбачає розвиток контактів і стосунків між клієнтами центру, організацію обміну життєвим досвідом між ними, створення спільноти родин, які повірили у себе та у можливість подальшого вирішення своїх життєвих проблем. Завдяки цьому родини з ВІЛ/СНІД відкрили нові перспективи покращення власного життя та долі своїх дітей, а також змінили ставлення до центру. Тепер вони вбачають у ньому засіб покращення власного життя, і тому зацікавлені у подальшому розвитку центру, пропонують свою допомогу, наповнюють його роботу новим змістом.

Досягнення позитивних результатів стало можливим і завдяки вдосконаленню методики соціально-психологічного супроводу та низці проведених з працівниками центру навчально-методичних заходів. Протягом усього періоду роботи центру його працівники постійно підвищували кваліфікацію, набували нових вмінь та навичок, вдосконалювали раніше придбані шляхом участі у практичних семінарах, конференціях, стажуванні.

Так, ще на початковій стадії реалізації проекту для працівників центру був проведений інтерактивний навчальний семінар-тренінг на тему: «Особливості консультування людей, що живуть з ВІЛ/СНІД, та їх близьких». Під час тренінгу учасники навчилися оптимальним методикам консультування людей, що живуть з ВІЛ, з фокусом уваги на сім'ях, яких торкнулась епідемія, а також розвинули власні комунікативні навички. Змістом іншого тренінгу було вдосконалення знань, розвиток практич-

них вмінь і навичок працівників центру та волонтерів у наданні ефективної допомоги дітям та їх батькам, близьким, зокрема в проведенні консультацій, груп взаємодопомоги, тренінгів для сімей з ВІЛ/СНІД. Позитивним моментом цього тренінгу була участь у ньому лікаря-педіатра, який безпосередньо надає медичну допомогу ВІЛ-позитивним дітям у дитячій інфекційній лікарні, який вичерпно відповів на всі запитання учасників, а у подальшому став постійним консультантом центру.

В результаті діяльності проекту фактична кількість його учасників перевищила заплановану завдяки залученню волонтерів та збільшенню звернень представників партнерських організацій, близьких, друзів основних його користувачів. В цілях подальшого розвитку такого співробітництва і враховуючи те, що значна частина користувачів центру – батьків ВІЛ-позитивних дітей є наркозалежними, працівниками центру були налагоджені контакти з низкою реабілітаційних центрів для наркозалежних та людей, які нещодавно звільнилися від залежності:

Для вдосконалення моделі соціально-психологічного супроводу та більш глибокого дослідження особливостей життя дітей та сімей з ВІЛ-інфекцією працівники центру взяли участь у соціологічних дослідженнях, які проводились серед його користувачів за замовленням Державного інституту проблем сім'ї та молоді Міністерства у справах сім'ї, дітей та молоді. Узагальнені результати цих досліджень доповідались на спільному семінарі, який був присвячений розробці рекомендацій щодо вдосконалення державної політики у сфері догляду і підтримки ВІЛ-інфікованих дітей та сімей, захисту їх прав.

Основним результатом реалізації проекту денного центру була розробка моделі соціально-психологічного супроводу дітей та сімей з ВІЛ/СНІД, яка представлена на рис. 1.

Завдяки методично правильній організації соціально-психологічного супроводу дітей та сімей з ВІЛ/СНІД у ході виконання проекту отримані важливі позитивні результати. Можна стверджувати, що він досяг поставленої мети у повному обсязі. Внаслідок проведених співробітниками центру заходів, спрямованих на психологічну підтримку та спілкування з дітьми, покращилась якість їх життя та їх сімей. Сім'ям з ВІЛ-інфікованими дітьми були надані можливості самостійно розв'язувати власні проблеми. Завдяки зусиллям працівників центру підвищи-

лась поінформованість суспільства про проблеми ВІЛ-інфекції. Підвищився рівень послуг для людей, що живуть з ВІЛ. Подолано (в рамках діяльності проекту) стигматизаційні та дискримінаційні тенденції відносно ВІЛ-позитивних дітей та їх батьків.

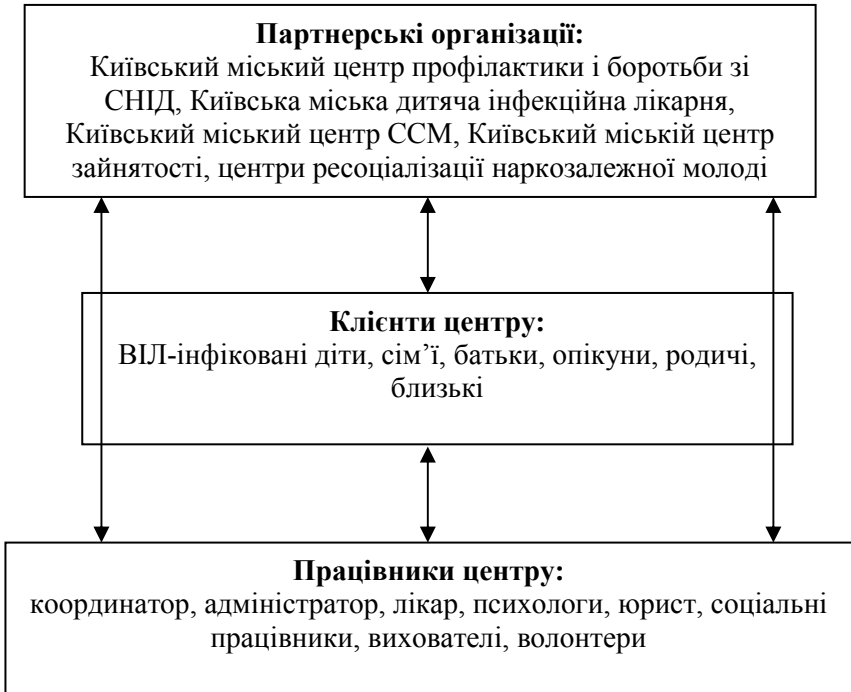

Рис 1. Модель соціально-психологічного супроводу дітей та сімей з ВІЛ/СНІД

Спираючись на цей позитивний результат керівництво ВБО «Всеукраїнська мережа ЛЖВ» поставило завдання вивчення створеної моделі та поширення досвіду Київського денного центру в інших регіональних представництвах цієї організації, зокрема у Полтаві, Львові, Сімферополі, Кривому Розі, Донецьку, Дніпропетровську.

Найближчими перспективами подальшого розвитку моделі соціально-психологічного супроводу дітей з ВІЛ/СНІД у м. Києві є налагодження такої роботи безпосередньо у Київській міській дитячій інфекційній лікарні та у дитячому будинку «Берізка», де лікуються і живуть ВІЛ-інфіковані діти.

Висновки. Ефективна модель соціально-психологічного супроводу ВІЛ-інфікованих дітей та їх сімей включає **багато-профільну команду фахівців**, яка складається з лікаря, психологів, юриста, соціальних працівників, дитячих вихователів, волонтерів. Фахівці працюють у постійному взаємозв'язку між собою, **залучають** до надання послуг клієнтам можливості **партнерських організацій**, **стимулюють** розвиток активності самих клієнтів центру – **батьків, опікунів** у забезпеченні належної якості життя їх сімей.

Література

1. Державний захист ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД дітей. – Державна доповідь про становище дітей в Україні. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – С.126–136.
2. *Аряєв М.Л., Котова Н.В.* та ін. Догляд і підтримка дітей з ВІЛ-інфекцією. – К.: МОЗ України, 2003. – 166 с.
3. *Аряєв М.Л., Щербинська А.М., Котова Н.В.* та ін. Організація медичної допомоги та догляду за ВІЛ-інфікованими в дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладах. Методичні рекомендації. – К.: МОЗ України, 2002. – 20 с.
4. Люди и ВИЧ/ под ред. *Е.П.Пурик.*– К.: «Анна-Т», 506 с.
5. *Шендеровський К.С., Назаренко Б.С.* та ін. Організація психологічної допомоги та соціального супроводу ВІЛ-інфікованих дітей та їх сімей працівниками денного центру «Наша родина» – Проблеми ВІЛ-інфекції, наркоманії та ІПСШ в Україні. К.: ДЦССМ, 2004. – 40 с.

© Лазоренко Б.П., Булах Л.В.

ЗНАЧЕННЯ ТАНЦЮВАЛЬНО-РУХОВОГО НАПРЯМКУ ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ДЛЯ ГАРМОНІЙНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ І СІМЕЙНИХ ВЗАЄМВІДНОСИН

Людмила Мова

Стаття присвячена аналізу впливу танцювально-рухової психологічної роботи на гармонійний розвиток особистості і сімейні взаємовідносини. Зроблено акцент на важливості цілісного гармонійного розвитку людини, важливим і суттєвим компонентом якого є контакт з власним тілом, відчуттями,

емоціями, для здорового повноцінного міжособистісного спілкування в родині і соціумі.

В статье рассматривается влияние танцевально-двигательной психологической работы на гармоничное развитие личности и семейные взаимоотношения. Акцент ставится на важности целостного и гармоничного развития человека, важным и существенным компонентом которого является контакт с собственным телом, ощущениями, эмоциями. Что, в свою очередь, влияет на качество межличностного общения в семье и обществе.

The article is devoted to the question that concerns the influence of dancing-moving psychological work on harmonic development of personality and family relationships. The importance of an integrated and harmonic development of person is emphasized. Contact with his/her own body, feelings, and emotions is an important and essential component of such development. Such development is also essential if the person wants to create a healthy and valuable interpersonal communication in the family and in society.

Ключові слова: родина, танцювально-руховий напрямок практичної психології, імпровізація, міжособистісна комунікація.

Проблема. Сьогодні родина переживає досить важкі часи. Мають місце: ідеологічна та професійна переорієнтація, труднощі працевлаштування, погіршення соціальної роботи з дітьми тощо. Оскільки неможливо кардинально змінити зовнішні обставини, актуальним стає завдання більше дбати про особистість і «сімейний оазис» на психологічному рівні [1]. Необхідно шукати шляхи, що приводять до цілісного гармонійного розвитку особистості, яка у майбутньому гарантовано створить сім'ю, що відносять до категорії благополучних.

Як відомо, важливих функцій, що виконує сім'я багато. Саме родина вводить людину в світ соціальних відносин, встановлює стосунки з друзями та родичами, емоційний, чуттєвий зв'язок між членами родини, певним чином проходить розподіл лідерства в сім'ї. Влада та її розподіл, комунікації, рольовий набір складають структуру родини. Родина залишається непромисловою цінністю, що створює для людини відносно незалежне від соціальних катаклізмів середовище, атмосферу психологічної захищеності. Вона допомагає подолати життєві випробування, дає реальну підтримку, вселяє віру у власні сили і краще майбутнє (для неконфліктної родини).

Кожна людина прагне відчувати себе щасливою, ефективно розв'язувати проблеми, що виникають, відчувати повноту життя, реалізувати свої здібності. А це неможливо без усвідомленої власної поведінки, розуміння контактів з навколишнім середовищем. Значною мірою наш моральний і матеріальний добробут, ефективність діяння залежать від організації процесу спілкування. Спілкування є досить складним феноменом у житті кожної людини, родини, людства в цілому [1].

Функції родини, про які ми вже згадували, реалізуються в процесі спілкування, під час безпосередньої, постійної взаємодії між окремими її членами. Головним у родинному спілкуванні є вміння налагодити психологічно та педагогічно правильний характер стосунків, а це можливо за умови, що у спілкуванні беруть участь здорові особистості, орієнтовані на розуміння оточуючих, власне самовдосконалення і самореалізацію. У своєму розвитку особистість проходить нелегкий шлях залежності від ставлення, оцінок, очікувань інших – до самостійності, незалежності, індивідуальності. Якщо батьки, вихователі, авторитети дають дитині відчути повагу до себе, впевненість у собі, вони допомагають їй стати на шлях вільної самореалізації [2, 3].

Дитина прямує шляхом самореалізації, коли живе за вимогами своєї сутності (в гуманістичній психології ядро особистості, яке зумовлює її індивідуальність, отримало назву «сутність»): задовольняє свою потребу у безпеці (повна сім'я, піклування, захист); потребу у любові до себе (емоційне спілкування, ніжність, фізична ласка); потребу в навчанні (читати, набувати знань у самообслуговуванні, засвоєнні правил поведінки, статевої ідентифікації, у знайомстві зі світом дорослих і т. ін.); потребу бути собою (мати власні речі, свою територію, особисте життя, утверджувати себе в навколишньому світі). Якщо ці потреби не задовольняються значущими людьми, діти затримуються у своєму розвитку, регресують, виробляють механізми психічного захисту або компенсаторні форми поведінки.

Спостерігаючи життя та діяльність людей, ми іноді бачимо, що їхні позитивні якості (скромність, доброта, діловитість, працелюбність, охайність) мають деяку надмірність. Людина може бути, наприклад, занадто обов'язковою, занадто скромною, проявляти надмірне піклування про інших – аж до хронічного занепаду сил або втрати душевної рівноваги. Таку особис-

тість не можна назвати гармонійною. Придивившись уважніше, ми безумовно виявимо, що людині чогось бракує. Вона живе на межі своїх можливостей, витрачає надто багато сил, які не може нормально відновити. За складних умов, криз, стресів така людина втрачає опору й опиняється у тяжкому психологічному або психосоматичному стані [2, 4].

Метою статті є узагальнення результатів психологічної роботи в танцювально-руховій терапії та аналіз її впливу на гармонійний розвиток особистості і сімейні взаємовідносини.

Результати дослідження проблеми та обговорення. Танець – це спонтанна трансформація внутрішнього світу в рух, під час якої пробуджується творчий потенціал і потенціал до зміни старого способу життя. Соціально-психологічний підхід до танцю ставить акцент на його діалогічній, комунікативній природі і розглядається як особливий вид прояву взаємовідносин і відносин зі світом, до іншої людини, до себе.

Танцювально-руховий напрямок практичної психології – це міждисциплінарна область, що існує на стику психотерапії і танцювального мистецтва. Крім того, її живлять багато інших областей знання: анатомія, фізіологія, психофізіологія, кінезіологія, нейропсихологія, різні теорії руху і танцю, музикознавство, музичне сприймання і т. д., – тобто практично усе, що можна віднести до областей знання про тіло, рух, танець, музику, психіку, про творчий процес і творче вираження. Танцювально-руховий напрямок використовує танець і рух як процес, що підсилює емоційну, когнітивну та фізичну інтеграцію індивіда. Використання музичних творів поглиблює рівень емоційних реакцій, допомагає визволити та відреагувати відчуття, що знаходять своє вираження в русі й пізніше усвідомлюються на когнітивному рівні. Все це впливає на особистісний розвиток, сімейні взаємовідносини та дає кожній людині можливість самореалізації в широкому її розумінні. Саме тому ми обрали для роботи з дітьми та дорослими танцювально-руховий напрямок.

Основні положення танцювально-рухової роботи:

1. Положення про поліфункціональність танцю (його соціально-психологічні, психотерапевтичні та психофізіологічні функції) – функції виразу почуттів, відносин особистості, функції створення образу, функції самопізнання та пізнання

інших, функції розуміння і саморозуміння, об'єднуюча функція, катарсична та функція психофізичної регуляції.

2. Положення про три основні види танцю: індивідуальний, діадний та груповий. Індивідуальний танець, що здійснюється без звернення до реального чи уявного партнера, розглядається як аутокомунікація, головною метою якої – самопізнання та саморегуляція. Діадний танець розглядається як реалізація міжособистісних відносин. А груповий танець – як актуалізація внутрішньогрупових відносин.

3. Положення про інтерпретацію танцю: категорія «відносини» є центральною в структурі психологічної інтерпретації різних патернів танцювальної взаємодії.

Ми розглядаємо танець як рухи тіла, що індивідуальні для кожної людини. Вони характеризують її, підкреслюють індивідуальні риси, з'єднують зовнішній світ людини з внутрішнім і служать містком між нею та її сутністю. Водночас, танець – це мистецтво, що стимулює життєві сили, відновлює енергію, пробуджує творчий початок і спроможність до імпровізації. По суті, будь-яка діяльність людини – це ритуальний танець або свого роду імпровізація. Танцювально-рухова імпровізація є складовою психотерапевтичного процесу. Стосовно поняття імпровізації в американському танці модерн, частіше усього вживаються слова – миттєвість, чуйність, взаємодія, процес і дослідження. Імпровізацію називають «танцем у відповідній дійсності», «спонтанною хореографією», «повний бардак» (*messing around*), «утілюй, якщо це приходить».

Корені імпровізації як дослідження лежать у першій половині ХХ століття. Серед факторів, що вплинули на розвиток цієї категорії можна назвати розвиток гімнастики Дельсарта, філософію Джона Дьюї й експерименти засновників танцю модерн. Вони суттєво позначилися на викладанні танця в коледжах серед таких викладачів-танцюристів як Маргарет Х'Даблер і Бердо Ларсон і в танцювальних студіях, таких як школа Денішоун. При цьому в танцювальній імпровізації бачили в першу чергу творче вираження, якщо студентам задавалися образи чи будь-які якості руху, використання просторові, часу, динаміки чи вид руху (оберти, падіння). Такий метод навчання дозволяв одержати особистий досвід творчості на відміну від рутинної імітації. У 20-ті і 30-ті роки стали з'являтися перші професійні студії. Хо-

реографи Марта Грем, Хелен Таміріс, Доріс Хемфрі і Чарльз Вейдман знаходили нові рухи, імпровізуючи самі та керуючи своїми танцюристами в пошуці нових рухів, – це було необхідно, оскільки руховий словник нового танцю ще не існував.

Практика імпровізації була об'єднана з психологічними теоріями ХХ століття. У 40-50х роках зародилася танцювальна терапія, завдяки зусиллям піонерів цього напрямку Меріан Чейс, Бланш Еван, Мері Уайтхаус. У танцювальній терапії імпровізація використовується як метод особистого і хореографічного дослідження. Проте, для танцювальної терапії важливішим за все є дослідження вираження психологічних станів через рух. Терапевт може рухатися відповідно рухам клієнта або вести клієнта по «вільних асоціаціях» внутрішнього досвіду, що виражається в русі. В будь-якому випадку, імпровізація дозволяє зберегти індивідуальність і вступити у взаємодію.

Одна з форм танцювально-рухової терапії, що була розроблена Мері Уайтхаус, – аутентичний рух. М. Уайтхаус була танцівницею і на початку століття працювала з Мері Вігман, дуже яскравою представницею танцю модерн у Німеччині. Важливим аспектом роботи Мері Вігман була імпровізація: її дослідження і використання в танці. Саме цей аспект Мері Уайтхаус привезла додому в Лос-Анжелес: вона стала використовувати імпровізацію у викладанні танцю і своїх хореографічних робіт. Великий вплив на неї також зробив юнганський аналіз: вона сама проходила клієнтський аналіз, як у Лос-Анжелесі, так і в Цюриху. У міру дослідження цих способів роботи, танець, яким вона займалася, і те, що робили в танці інші, перестало її задовольняти. Вона стала досліджувати символічні, виразні і комунікативні аспекти людського руху. Вона назвала цей спосіб роботи «movement in depth» – «рух із глибини», який продовжувала викладати до кінця свого життя, хоча і страждала останні роки від множинного склерозу.

У навчанні Мері Уайтхаус було те, що є основним у танцювально-руховому напрямку: вона вважала, що фізичний рух викликає зміни в людській психіці за допомогою привнесення усвідомлення в несвідомий процес власного досвіду, переживання. Вона також стала використовувати у своїй роботі з процесом усвідомлення через рух юнганський термін «активна уява». Важливо пам'ятати, що М. Уайтхаус працювала зі здоровими людьми, тому що внутрішня структура особистості повинна бути до-

силь стійкою, щоб виносити невідомість дослідження. Людям із психіатричними розладами потрібний досвід, більш структурований ззовні, щоб винести свої внутрішні переживання.

Психологічна робота танцювально-рухового характеру, працюючи з м'язовими патернами і концентруючись на взаємовідношенні між психологічними та фізіологічними процесами, допомагає людині розпізнати, виразити, пережити свої почуття і конфлікти. Людина має можливість через рухи і рухову взаємодію розвинути самосвідомість, проробити емоційні затиски, дослідити альтернативні моделі поведінки, отримати більш ясне сприймання себе та інших, визвати такі зміни у власній поведінці, які призведуть до більш здорового фізіологічного функціонування та психологічного стану. Учасники тренінгу відмічали, що: студентка С. – коли я почала працювати в аутентичному русі, то зустрілася зі страхом знайти порожнечу усередині, страхом нерухомості, було досить важко почати робити щось активніше, але через деякий час я усвідомила, що все залежить лише від мене, від мого рішення бути такою чи іншою, змінити щось чи залишитись нерухомою; студентка О. – починаючи роботу з рухами, я відчула страх самотності, страх виявитися нелюбимою. Але коли я закривала очі і слухала своє тіло, то з'являвся потенціал для прийняття себе такою, якою я є.

Тіло дійсно є дзеркалом душі та своєрідним процесом. Воно знаходиться в постійному русі та співзвучне динаміці життя і теперішньому моменту. Думки людини, як правило, або аналізують минуле, або в майбутньому що-небудь планують, зіставляють, теперішнього моменту свідомість уникає. А саме в теперішньому моменті відбувається життя, важливим і суттєвим компонентом якого є контакт з власним тілом, відчуттями, емоціями. На певному етапі свого існування людина може виявити, що вона відчуває себе фрагментарно, не цілісно. Це може стати результатом непродуктивних захистів, як то відчуження частини себе, що не приймається або вважається недоцільною. І кожного разу, відчужуючи частину себе, людина втрачає частину власної творчої енергії, життєвої сили. Тому природній хід особистісного розвитку передбачає необхідність знайти саме цю цілісність.

І дуже важливою складовою даного процесу є встановлення контакту з власним тілом та відчуттями. Доки цей контакт не встановлено і людина не вважає тіло частиною власної осо-

бистості, неможливо говорити про цілісність. Одним із способів знайти і підтримувати контакт з тілом є навичка слухання власного тіла, яке має свою мову, свій власний спосіб вираження. Це можуть бути симптоми, різного роду відчуття, або навпаки, відсутність «відчуження»; маленькі рухи, які ми часто не контролюємо (ледве помітний поворот голови, рух очей, зміна дихання, рухи пальців, які ми просто не усвідомлюємо); постава, рух, хода, якість яких властива лише нам і нікому іншому.

Все це – мова, якою розмовляє з нами наше тіло. Навичка слухання дозволяє розшифровувати ці знаки, символи, які посилає нам тіло, дозволяє почати діалог з ним. Якщо ми прислухаємось до того, що відбувається усередині нас, звернемося до численних імпульсів, які постійно мають прояв в нашому тілі, то зможемо «увійти» в такий імпульс. Він породжує образ. Якщо посилити цей імпульс, то можна знайти форму якогось руху. Це буде кінестетичний образ. Коли ми надаємо можливість цьому кінестетичному образу виявитись (виразитись) в русі, то маємо доступ до свого несвідомого. І коли це несвідоме проявляється в русі, ми в танці наче знаходимо загублену частину себе. Але для того, щоб знайти цю загублену частину себе, танець повинен бути прожитий і виражений свідомо. Тобто насправді будь-яке скорочення м'язів може нести в собі відповідний образ, спогад, емоцію або думку-форму. І сила танцю в тому, що все це поєднується, відбувається одночасно.

Студенти, які брали участь у роботі тренінгу, говорили, що головне почати рух. Коли людина здатна відкрито зустріти свій страх, вона розуміє, наскільки в дійсності багатий її внутрішній світ. Кілька студентів (О., К., Н., І.) запитали, чому їх перший досвід в русі такий серйозний, чому їх перші танці такі сумні? Найчастіше людина витісняє в несвідоме те, що вважає негативним – свої сум, провини, страх. Але під цим шаром невираженого руху лежить здоровий людський досвід. Це той ресурс, з якого з'являється рух. Студентка М. – працювати через рух з внутрішніми станами, внутрішніми імпульсами було цікаво і складно водночас, прислухатись до власного тіла було незвично, але ефект був вражаючим: я відчула дуже сильні емоції від обурення до щастя. Навіть не уявляла, що простий рух може привести до такого результату [5].

У процесі танцю свідомість, що виражає себе, виносить на поверхню, робить явним якість і специфіку конфліктів особистості, її характерологічні особливості. Різні категорії руху – простір, час, вага, плин – є метафорами основних життєвих тим особистості. Простір – як багато місця ви дозволяєте собі зайняти в житті, у присутності інших людей? Наскільки відчуваєте «свій» простір? Як сприймаєте простір інших? Які зони простору власне освоєні і використовуються, а які – ні? Який ритм більш органічний для вас? При якому ритмі – швидкому чи повільному – ви відчуваєте себе більш впевненими, більш усвідомленими, більш зляканими? Чи можете освоїти розмаїтість ритмів? і т.д. Вага – наскільки ви відчуваєте свою вагу? А опір, підтримку, зв'язок із землею? Чи можете довірити свою вагу, своє тіло в його взаємодії з гравітацією іншим людям? Плин – наскільки спрямовані ваші рухи? Наскільки ви можете «тримати» мету, визначений ритм чи стиль руху? Як часто і які частини тіла «випадають» зі спрямованого руху? Як багато неусвідомленого хаосу в вашому тілі?

Рух дає найбагатший матеріал для метафор різних аспектів життя. Проявлена в русі, танці кожна тема усвідомлюється, вербалізується і проживається. Танець виступає безпечним, цивілізованим варіантом відреагування і прийняття соціально й особистісно табуованих тем і емоцій. При спонтанному самовиразному русі можна спостерігати області напруги в тілі і форми їхнього прояву. Пластичний рух також є діагностичним матеріалом при оцінюванні рівня психологічних, поведінкових розладів і рівня естетичного розвитку. Через рух можна дати вихід сильним емоціям (наприклад: хльостання, штовхання, тиск, розмахування можуть трансформувати сильні емоції, що за допомогою слів не могли бути виражені).

Робота з міжособистісними відносинами в танцювально-руховій психологічній роботі займає важливе місце. Сфера міжособистісних відносин, що має велике значення як для особистісної динаміки, так і, у широкому змісті, для стану соціуму, в умовах танцювально-рухового тренінгу піддається впливу через систему соціальної комунікації, а саме – її емоційне наповнення.

Танцювально-руховий тренінг допомагає установити чи відновити міжособистісну комунікацію. Використання ритму і кінестетичних патернів сприяє розвитку базисного рівня комунікації. Перезатвердження «Я» у відношенні з іншими відбувається

ся природним образом, завдяки роботі в групі. М.Чейс розглядає ритм як фактор, що організую людську поведінку і викликає почуття солідарності між людьми. Невербальні привітання, розгріваюча вправа «Покажи рух», вправи на розвиток уяви розширюють можливості та закріплюють навикі спілкування учасників групи, а такі вправи як «Танець п'яти рухів», імпрровізація під запис «Болеро» М.Ровеля організують поведінку учасників.

Так студентка Н. описує свої враження від імпрровізації: «Я вийшла в центр і приєдналась до тих, хто вже рухався, четвертою. Це був перший досвід, коли я не була в останніх рядах. Для мене було дуже важливим те, що я знайшла своє місце в структурі танцю, групи, мала при цьому індивідуальний прояв і відчувала себе серед перших досить упевнено» [1].

Координацію тіла ми розглядаємо як необхідну умову для досягнення задовільної соціальної інтеракції. Ми вважаємо, що люди, які мають порушення в соціальних комунікаціях, можуть навчитися необхідного поведіння (ритмічної координації з іншими), що потім може бути переведене в інше соціальне оточення. В результаті танцювально-рухової роботи більшість учасників переживають більш глибокий і багатий рівень спілкування, виражаючи почуття через рухи тіла, рухаючись під загальний ритм.

Теми, які також актуалізуються під час роботи групи, крім самопізнання та контакту із оточуючим середовищем, є: довіра, опір, відповідальність, лідерство – залежність, особистісний простір, співробітництво, впевненість в собі, розвиток творчого потенціалу та ін.

Висновки. Група танцювально-рухового тренінгу – це мікрокосм різних соціальних ситуацій, завдяки чому учасники навчаються більш адекватно сприймати себе й інших, розширювати спектр поведінкових можливостей.

Батьки, вихователі, психологи повинні вміти правильно оцінювати власні тілесні сигнали, з тим, щоб передбачити, який духовний відгук вони викличуть у дітей, співвіднести їх зі своїми попередніми намірами. Дитина з її обмеженим життєвим досвідом ще шукає себе. Вона безпосередня, у неї один тілесний прояв змінюється іншим. Дитина більше, ніж дорослий, прив'язана до ситуації. Тому від того, які мовні і тілесні сигнали будуть посылати їй інші люди, і як вони будуть сприйматися самою

дитиною, залежить формування її експресивної і тілесної культури, і, разом з тим, відповідних почуттів, соціальних установок, ціннісних орієнтацій, характеру взаємовідносин в сім'ї.

Література

1. Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. 2-ге вид. – К.: Веселка, 1998. – 214 с.
2. Уманець Л. Проблема долі у практичній психології // Основи практичної психології: Підручник / В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін.– К.: Либідь, 1999. – С. 191–216.
3. Хрестоматія по телесно-орієнтованій психотерапії і психотехніке / Редактор-составитель В.Ю.Баскаков. 2-е изд. – М.: Смысл, 1997. – 159 с.
4. Чепелева Н.В. Процессы понимания и интерпретации в деятельности практического психолога // Практична психологія: теорія, методи, технології. – К.: 1997. – С. 102–109.
5. Мова Л.В. Психологічні особливості забезпечення особистісної самореалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки. – Дис. к.психол.н. зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2003. – 20 с.

© Мова Л.В.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ У РОБОТІ З ВАГІТНИМИ ГРУПИ РИЗИКУ

Наталія Татенко

Аналізуються особливості вагітності групи ризику. Обґрунтовується вплив на перебіг вагітності деструктивних несвідомих настанов щодо жіночості, наводиться відповідна типологія вагітності. Аргументується доцільність використання екзистенціальної психотерапії в роботі з вагітними групи ризику, дається психотерапевтична стратегія.

Анализируются особенности беременности группы риска. Обосновывается влияние на течение беременности деструктивных бессознательных установок на женственность, приводится соответствующая типология беременности. Аргументируется целесообразность использования экзистенци-

альной психотерапии в работе с беременными группы риска, предлагается психотерапевтическая стратегия.

Peculiarities of pregnancy of those who belong to risk groups are analyzed. The influence of destructive unconscious adjustments that concern femininity on the passing of pregnancy is grounded. Corresponding pregnancy typology is provided. Expediency of using of existential therapy in work with pregnant women who belong to the group of risk is argued, and psychotherapeutic strategies are provided.

Ключові слова: вагітність, несвідомі настанови, група вагітних соціально-психологічної норми та ризику, репродуктивний вибір, тривога, деструктивна поведінка, екзистенціальна психотерапія.

Проблема. Останнім часом в акушерській теорії і практиці активізувалася дискусія про причини патології вагітності, пологів та шляхи їх покращення. Психологія вагітної жінки починає все більше цікавити лікарів, оскільки медикаментозно не можливо пролонговано знімати напруження у вагітної – це не дає очікуваних результатів і не байдуже для дитини. Сьогодні лікарі не враховують: а) з якими внутрішніми настановами жінка входить у вагітність; б) що саме деструктивно впливає на перебіг вагітності, пологи, майбутнє дитини; в) які можливості психотерапевтичного арсеналу для такого специфічного періоду як вагітність та пологи.

Мета статті: обговорення несвідомих деструктивних аспектів вагітності, їх природа та значення для здоров'я дитини, можливі екзистенціальні стратегії розвитку материнства.

Вагітності, сімейній психології та терапії присвячені роботи Е. Ейдеміллера, А. Фрома, Г. Філіпової. Трансперсональні дослідження перенатального періоду розвитку належать С. та К. Гроф. Гуманістичний та екзистенціальний підходи в психології, що максимально підходять для роботи з майбутньою матір'ю розробляли К. Роджерс, В. Франкл, Р. Мей, І. Ялом, Дж. Бюдженталь.

Результати дослідження проблеми та обговорення. Кожна жінка приходиться до народження своєї дитини з різними настановами, різним психологічним настроєм. Для одних вагітність є метою, для інших – є умовою. Звісно, що природна мотивація вагітності значно простіша для реалізації і корисніша для дитини, ніж опосередкована.

Досвід свідчить про те, що наявність різних психологічних проблем і ставлення до них створюють різні рівні психологічної готовності жінки до випробувань, які її без сумніву чекають. Існує група соціально-психологічного ризику, який залежить від цих зовні побіжних факторів, але досить впливових на внутрішній стан жінки, гармонічність її стосунків з дитиною.

Соціально-психологічною нормою назвемо групу жінок, які володіють психологічною готовністю до материнства. Вона включає у себе гармонійне поєднання фізичних та психологічних якостей жінки. Серед психологічних – це відсутність внутрішніх конфліктів у самоідентичності, проходження психологічної ініціації, наявність стійкого бажання мати дитину, готовність прикласти зусилля у зв'язку з пологами та труднощами післяпологового періоду.

Яка це ініційована жінка? Відомо, що трикутник мати – батько – дочка у період, коли дочка виростає, набуває кардинальних змін. Напрямок, по якому йде подальший розвиток дочки залежить від світоглядних позицій її матері на власну жіночу сутність, тобто ініційованість.

Якщо мати не ініційована, то вона маніпулює дочкою, щоб та не отримала дозвіл бути жінкою. Маніпуляцію неініційованої матері можна розділити на три групи, в залежності від її стратегій. Вона викликає три типи ставлення жінки до своєї жіночої ідентичності (за класифікацією Р. Єфімкіної, М. Горлової):

– ізоляція (поведінка «Синя панчоха», «Бабуся»). Думки, що відтворюються: «Сексу не існує», «Ти повинна присвятити себе дітям (батькам, сестрам, роботі, Батьківщині, Богу);

– протест (поведінка: «Хвойда»). Думки, що спричиняють: «Якщо ти займаєшся сексом, то ти хвойда». «Секс – це брудно. Поцілувалась з чоловіком – йди в ЗАГС». «Тільки спробуй принести у пелені!»;

– підпорядкування («Одвічна дівчинка»). Думки, що за-своєні: «Якщо ти втратила цнотливість, ти більше неприваблива для чоловіків», «Ти у мене під ковпаком, бачу тебе наскрізь»[1].

Виходячи з таких настанов, можна проінтерпретувати репродуктивний вибір представниць кожної групи. Репродуктивний вибір — це усвідомлена свобода та відповідальність особистості за свою сексуальну поведінку, передбачення її наслідків, психологічна готовність до материнства. Так, для пред-

ставниць першої групи вагітність – випадковість, над якою не варто замислюватися. Перебіг вагітності йде під гаслом «Все минеться». Психологічний час зміщений в майбутнє. Материнство – єдина сфера самореалізації, її цінність неймовірна, втрата або неможливість народити дитину породжує відчуття життєвого краху.

Представниці другої групи переживають свій репродуктивний вибір на фоні самовідчуження, бридкого ставлення до перетворчих процесів, які пов'язані з вагітністю. Негативний образ матері, який несуть ці оцінки, ставить жінок в ситуацію внутрішнього конфлікту «Я не хочу бути схожою на свою матір, Я не хочу бути матір'ю взагалі». Майбутня мати психологічно не контактує з собою і дитиною, яку виношує, виявляє самодеструктивні риси поведінки. Третя група демонструє готовність здатися на милість суворої матері, яка відчуває всю повноту своєї влади, над своєю дочкою. Така дочка-мати занурюється в інфантильність, з якої може не вийти й до старості.

Мета екзистенціально-аналітичної психотерапії полягає у тому, щоб допомогти людям жити і діяти з почуттям внутрішньої згоди. У внутрішній згоді виявляється автентичність людини, її персональна справжність. Внутрішня згода свідчить про реалізацію свободи Person, яка своїми переживаннями говорить «Так» людським діям. Об'єктом діяльності психолога є діада, що розвивається – «мати–дитя». Грубим втручанням спеціаліст може зруйнувати невидимі зв'язки, що складаються між матір'ю та дитиною. Тому так важливо довіряти тим процесам, які відбуваються всередині цієї діади, увага до збереження та підтримання інтенціональності самої жінки, перш за все стосовно самої вагітності, увага до ієрархії її цінностей і місця в них дитини. Важливий момент – врахування онтогенезу материнської сфери матері, особливості розвитку її особистості протягом вагітності і можливі варіанти підтримки, на які жінка може опертися сама без сторонньої допомоги (зовнішні і внутрішні).

У випадку діагностування негативного ставлення жінки до вагітності і до дитини, неадекватного розуміння нею функції матері, що, як правило, пов'язане з порушенням її стосунків з власною матір'ю, психолог супроводжує жінку у її внутрішньому пошуці. Він сприяє спрямуванню пошуку, допомагаючи жінці у знаходженні оптимальних форм взаємозв'язку з дитиною і

прийняття себе у ролі матері. У вирішенні завдання допомоги жінці прийняти дитину і віднайти власний стиль спілкування з нею важливо зосередитись на сфері її особистісних цінностей, допомогти вплести материнство в цю структуру. Цей процес дуже поступовий. Для посилення позитивного ставлення до материнства і дитини доречними є паралелі з досвідом позитивних переживань з минулого жінки, а при відсутності таких – отримання такого позитивно-чуттєвого досвіду протягом консультативної зустрічі. Супротив жінки відносно досвіду пологів може бути одним з факторів, що призводить до слабкості родових сил, зниження больової чуттєвості в пологах, може сприяти розвитку післяпологової депресії. Тому робота з вагітною щодо психологічного прийняття нею процесу пологів є дуже важливою і включає в себе інформацію про послідовність перебігу пологів, про можливості медичної допомоги, ставлення до болю, роботу зі страхами.

Зупинимося на роботі зі страхами докладніше. Страх вагітної проявляють себе у напруженості. Така напруженість виявляється при уважному спостереженні за її мовою, рухами, тілом. Стабільність психологічної напруженості може свідчити про наявність тривоги. Р. Мей виділяє нормальну та невротичну тривогу [2]. Причиною невротичної тривоги стає протиріччя між очікуваннями та реальністю, корені якого тягнуться до ранніх стосунків з батьками. Для трансцендування деструктивної тривоги у операційну важливо підготувати вагітну: допомогти їй сформулювати цінність для неї її дитини у межах її картини світу. Ця проголошена нею і добре усвідомлена цінність буде в подальшій роботі з тривогою її надійною опорою. Позитивним результатом психологічної підготовки є наявність у вагітної перед пологами декількох таких внутрішніх підтримок (опор). Вони є тим, на чому породілля може психологічно відпочити у випадку ситуацій не прогнозованості у пологах. Після сформованості в психологічному діалозі позитивної внутрішньої підтримки, психолог обережно переходить до пошуку того, чим викликана тривога.

При визначенні предмету тривоги (конфлікту) важливим моментом є повне безумовне прийняття психологом того матеріалу, який привноситься вагітною у діалог. Коли обриси проблеми стають чіткими, важливим етапом є проговорення вагітною її

бачення стратегій поведінки учасників проблеми – аналіз по горизонталі. Оскільки внутрішньо вона давно вже неодноразово прокручувала у своїй голові ці стратегії, проговорювання нею їх перед психологом не дають вирішення проблеми, але дають їй значне зниження напруженості, а тому полегшення, наче вона поділила проблему навпіл. Усвідомлення цього моменту допомагає вагітній зрозуміти, що у її внутрішньому світі щось змінилося. Цей момент допомагає усвідомити вагітній, що вона є співучасницею лікування своєї тривоги (постійного дискомфорту, який псує життя, призводить до втрати сил, відчаю, поганого самопочуття, настрою, страху та непередбачуваності майбутнього). Тоді доречно запропонувати розглянути ситуацію конфлікту, що викликає невротичну тривогу, у вертикальній площині. Зайняти мета позицію відносно неї. Врешті-решт – вагітна знаходить рішення. Нерідко результатом такого рішення є зміна її власної поведінки або кропітка робота в афективній сфері, яку, зрозуміло, не час розпочинати перед пологами і на період лактації. Питання часу є другорядним. Важливим є те, що внутрішня проблема окреслена і розв'язана на когнітивному рівні. Тепер не внутрішній конфлікт керує психічним станом вагітної, а сама жінка є господаркою свого психічного стану. Особлива увага приділяється роботі з болем у пологах. Позитивним результатом психологічної підготовки є те, що жінка може йти назустріч больовим відчуттям, усвідомлюючи конструктивний характер родової болі – сигналу про нормальний перебіг пологів [3, 4].

Окремий напрямок психотерапевтичної роботи – робота, спрямована на подолання кризових ситуацій, пов'язаних з розчаруванням обраним способом пологів, самим процесом пологів, статтю дитини, її здоров'ям, її смертю під час або невдовзі після пологів. Деструктивні переживання вини, сорому, агресії, горя при успішній психотерапевтичній роботі вдається трансформувати у переживання жалю та співчуття, вивести жінку на рівень позитивних перспектив її жіночого та материнського життя.

Резюмуючи можна зробити *висновок*:

– психологічну роботу з вагітними групи ризику краще починати на етапі планування вагітності, коли жінка приходить до лікаря гінеколога, щоб пересвідчитися, що вона достатньо здорова для майбутнього материнства;

– негативні несвідомі посилення матері своїй дорослій дочці викликають деформацію її психологічного здоров'я, впливають на репродуктивну поведінку, ставлення до своєї вагітності та психологічну готовність до материнства.

– внутрішні опори допомагають вагітній в ситуації непередбачуваності;

– на когнітивному рівні до пологів можливо вирішити конфлікт і відкласти психотерапевтичну роботу до періоду закінчення лактації;

– важливо сформувати конструктивне ставлення вагітної до родового болю та відповідальність за процес пологів.

Література

1. *Ефимкина Р.П., Горлова М.Ф.* Психологическая инициация женщины // Семейная психология и семейная терапия. – М. – 2000. – № 4.
2. *Мэй Р.* Смысл тревоги. – М.: «Класс», 2001. – С.317–320
3. *Татенко Н.О.* Криза народження: умови перебігу. Жінка як джерело нового життя. Психологія перинатального періоду. Психологічна допомога жінці та дитині на різних етапах пологів/ Психологія життєвої кризи. – Розд.ІІІ. – К.: Інститут соціальної та політичної психології АПН України, 1998. – С.191–231.
4. *Филиппова Г.Г.* Нарушение репродуктивной функции и их связь с нарушениями в формировании материнской сферы // Журнал практического психолога. – № 4–5. – М., 2003. – С.83–109.

© **Татенко Н.О.**

ЗМІСТ

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

<i>Горностай П.П.</i> Сильна жінка, слабкий чоловік? (Сімейні ігри та сценарії)	3
<i>Захарченко В. Г.</i> Готовність молодої сім'ї до вирішення подружніх конфліктів	14
<i>Ліщинська О.А.</i> Вплив деструктивних тоталітарних організацій на сучасну сім'ю	26
<i>Петрунько О.В.</i> Переваги та ризики ранньої сексуальної освіти молоді	35
<i>Хаїрова С.І.</i> Етнопсихологічні особливості вікової динаміки адаптивної поведінки підлітків та дітей юнацького віку	48
<i>Циганенко Г.В., Шипіленко О.С.</i> «Відчуття сім'ї». Дослідження проблем та потреб батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу та прийомних батьків (на прикладі 4-х регіонів України)	58
<i>Яблонська Т.М.</i> Психологічні проблеми дітей на тлі порушень сімейної взаємодії	67

СІМ'Я І РОЗВИТОК ДИТИНИ РАНЬОГО ВІКУ

<i>Вознесенська О.Л.</i> Мама та маля: гуманістичний підхід до психології дитинства	74
<i>Голубева О.Є.</i> Відношення до дитини у ранньому віці: соціально-психологічний аспект	87
<i>Денисюк О.</i> Шляхи забезпечення оптимального розвитку дітей раннього віку	94

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ З СІМ'ЄЮ

<i>Бевз Г.М.</i> Сім'ї замішувальної опіки: Соціально-психологічні аспекти	104
---	-----

<i>Лазоренко Б.П., Булах Л.В.</i> Методика організації соціально-психологічного супроводу віл-інфікованих дітей та їх сімей.....	115
<i>Мова Л.В.</i> Значення танцювально-рухового напрямку практичної психології для гармонійного розвитку особистості і сімейних взаємовідносин	123
<i>Татенко Н.О.</i> Екзистенціальні стратегії у роботі з вагітними групи ризику	133

СОДЕРЖАНИЕ

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ СЕМЬИ

<i>Горностай П.П.</i> Сильная женщина, слабый мужчина? (Семейные игры и сценарии)	3
<i>Захарченко В. Г.</i> Готовность молодой семьи к решению супружеских конфликтов	14
<i>Лещинская Е.А.</i> Влияние деструктивных тоталитарных организаций на современную семью	26
<i>Петрунько О.В.</i> Преимущества и недостатки раннего сексуального образования молодежи.....	35
<i>Хаирова С.И.</i> Этнопсихологические особенности возрастной динамики адаптивного поведения детей подросткового и юношеского возраста	48
<i>Циганенко Г.В., Шипиленко Е.С.</i> «Ощущение семьи». Исследование проблем и потребностей отцов-воспитателей детских домов семейного типа и приемных родителей (на примере 4-х регионов Украины).	58
<i>Яблонская Т.М.</i> Психологические проблемы детей на фоне нарушений семейного взаимодействия	67

СЕМЬЯ И РАЗВИТИЕ РЕБЕНКА РАННЕГО ВОЗРАСТА

<i>Вознесенская Е.Л.</i> Мама и малыш: гуманистический подход к психологии детства	74
<i>Голубева О.Е.</i> Отношение к ребенку в раннем возрасте: социально-психологический аспект	87
<i>Денисюк О.</i> Пути обеспечения оптимального развития детей раннего возраста.....	94

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ С СЕМЬЕЙ

<i>Бевз Г.М.</i> Семьи заместительной опеки: социально-психологические аспекты	104
---	-----

<i>Лазоренко Б.П., Булах Л.В.</i> Методика организации социально-психологического сопровождения вич-инфицированных детей и их семей.....	115
<i>Мова Л.В.</i> Значение танцевально-двигательного направления практической психологии для гармонического развития личности и семейных взаимоотношений	123
<i>Татенко Н.А.</i> Экзистенциальные стратегии в работе с беременными групп риска	133

LIST OF CONTENTS

SOCIAL PSYCHOLOGY OF FAMILY

<i>Gornostai P.P.</i> Strong woman, week man? (Family games and scripts)	3
<i>Zaharchenko V. G.</i> Willingness of young family to solve family conflicts.....	14
<i>Leshchinska E. A.</i> The influence of destructive totalitarian organizations on contemporary family	26
<i>Petrun'ko O.V.</i> Advantages and disadvantages of early education of young people.....	35
<i>Khairova S.I.</i> Ethno psychological peculiarities of age-specific dynamics of adoptive behaviour of teenagers and young people	48
<i>Tsiganenko G.V., Shipilenko E.S.</i> "Family sensation". Investigation of problems and needs of fathers-tutors of children's homes of family types and foster parents (based on the examples of 4 regions of Ukraine)	58
<i>Yablonskaya T. M.</i> Psychological problems of children against family disorders background	67

FAMILY AND DEVELOPMENT OF EARLY CHILDHOOD

<i>Voznesenska E. L.</i> Mother and baby: humanistic approach to childhood psychology	74
<i>Golubeva E. L.</i> Attitude toward small child: social-psychological aspect	87
<i>Denisyyuk O.</i> Ways of providing of optimal development to children of early age.....	94

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PECULARITIES OF WORKING WITH FAMILY

<i>Bezv G. M.</i> Foster families: social-psychological aspects	104
<i>Lazorenko B. P., Bulah L. V.</i> Methodic of organization of social-psychological maintenance of HIV-infected children and their families	115

<i>Mova L. V.</i> Meaning of dance-moving approach in practical psychology for harmonic development of personality and family relationships	123
<i>Tatenko N. A.</i> Existential strategies in working with expectant mothers of vulnerable group.....	133

Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. Н12 статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. – К.: 2005. – Вип. 9(12). – 148 с.

ISBN 966-8063-

У збірнику вміщено статті за підсумками роботи науково-практичного семінару «Соціально-психологічний вимір проблем сім'ї», що проводили Інститут соціальної та політичної психології АПН України та ГО «Центр екології сім'ї» 29 березня 2004 року. Метою семінару було об'єднання зусиль вчених та практиків в вирішенні проблем сім'ї. Обговорюються проблеми соціальної психології сім'ї, досліджуються соціально-психологічні особливості роботи з сім'єю. Окремий розділ присвячено психологічним проблемам сімей, що виховують дитину раннього віку.

Этот сборник подготовлен по результатам работы научно-практического семинара «Социально-психологическое измерение проблем семьи», который проводил Институт социальной и политической психологии АПН Украины и ОО «Центр экологии семьи» 29 марта 2004 года. Целью семинара было объединение усилий ученых и практиков в решении проблем семьи. В статьях обсуждаются проблемы социальной психологии семьи, исследуются социально-психологические особенности работы с семьей. Отдельный раздел посвящен психологическим проблемам семей, которые воспитывают ребенка раннего возраста.

The Annual collects the papers presented at the scientific-practical seminar “Social-Psychological Dimension of Family Problems”, which was held by the Institute of Social and Political Psychology of APS of Ukraine and PO “Center of Ecology of Family” on March 29, 2004. The aim of the seminar was to unite the efforts of scientists and experts in solving of family problems. The problems of social psychology of family are discussed, and social-psychological peculiarities of working with family are investigated in the Annual. Special Issue is devoted to psychological problems of families with children of early age.

ББК 88.5 я 4

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 9(12)

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології АПН України

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 26.02.2004 р. Формат 84x108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 9,6. Обл.-вид. арк. 7,05.
Тираж 300 пр. Зам. № 85-9638-85

Видавництво «Міленіум»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19. 07. 2001 р.
м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, оф. 101.
Тел./факс 230-47-78
